

UNIVERZA V LJUBLJANI
FILOZOFSKA FAKULTETA
ODDELEK ZA SLOVENISTIKO
ODDELEK ZA ZGODOVINO

MIA HOČEVAR

**FENOMEN ROMANTIČNEGA PRIJATELJSTVA V
KORESPONDENCAH IN LEPOSLOVJU
SLOVENSKEGA PROSTORA 19. STOLETJA**

Magistrsko delo

Ljubljana, 2021

UNIVERZA V LJUBLJANI
FILOZOFSKA FAKULTETA
ODDELEK ZA SLOVENISTIKO
ODDELEK ZA ZGODOVINO

MIA HOČEVAR

**Fenomen romantičnega prijateljstva v korespondencah in
leposlovju slovenskega prostora 19. stoletja**

Magistrsko delo

Mentorja:
izr. prof. dr. Aleksander Bjelčevič
doc. dr. Irena Selišnik

Študijski program:
Slovenistika – D, P
Zgodovina – D, P

Ljubljana, 2021

ZAHVALA

Najprej seveda velika zahvala krasnima in izjemnima mentorjema: dr. Ireni Selišnik za super podporo in zaupanje vame ter praktično za vse dr. Aleksandru Bjelčeviču, ki mu svečano prisegam, da bova v kratkem prehodila pot Po robu. Ostale zahvale podarjam med svoje najbližje – že veste, kdo ste. Hvala, ker ste moj podporni mehanizem.

Izvleček

Fenomen romantičnega prijateljstva v korespondencah in leposlovju slovenskega prostora 19. stoletja

Magistrsko delo ponuja poglobljen uvid v fenomen romantičnega prijateljstva kot specifične historične institucije s poudarkom na njegovi umeščenosti v slovenski prostor 19. stoletja. Teoretični del magistrske naloge romantično prijateljstvo predstavi v svetovni razsežnosti ter opredeli njegove značilnosti in vzroke formiranja, ga nadalje razčleni po spolnem ključu in nazadnje polemizira različne perspektive, skozi katere je ta fenomen mogoče raziskovati. Osrednji del naloge predstavlja empirični del, v katerem je kvalitativno analiziran nabor korespondenc in leposlovja slovenske inteligence oz. ustvarjalcev in ustvarjalk 19. stoletja. S pomočjo kazalnikov, oblikovanih na podlagi strokovne literature s področja zgodovinopisja in literarne vede, magistrsko delo ugotavlja prisotnost osrednjih elementov romantičnega prijateljstva v korespondencah in leposlovju, jih analizira in primerja z ugotovitvami strokovne literature. Cilj magistrske naloge je dokazati, da je institucija romantičnega prijateljstva močno ukoreninjena tudi v slovensko čustveno krajino 19. stoletja, čeprav se z nekaj izjemami s to tematiko v slovenskem prostoru ni ukvarjal še skorajda nihče.

Ključne besede: romantično prijateljstvo, 19. stoletje, čustvena krajina, sentimentalizem, ženski roman

Abstract

The Phenomenon of Romantic Friendship in Correspondence and Literature in the 19th Century Slovenian Literary Space

This master's thesis offers a deepened insight into the phenomenon of romantic friendship as a specific historic institution. It emphasises its placement in the 19th century Slovene environment. The theoretical part of the thesis presents the global dimension of romantic friendship and elucidates its characteristics and reasons for its development, it furthermore analyses it according to gender and lastly it discusses various perspectives from which this phenomenon can be researched. Empirical research constitutes the central part of the thesis. This research encompasses a quantitatively analysed set of correspondence and literature by 19th century Slovene intellectuals or authors. With the help of indicators developed on the basis of specialist literature in the fields of history and literary science, this master's thesis establishes the presence of romantic friendship's central elements in correspondence and literature, analyses them and compares to the findings of specialist literature. The goal of this thesis is to prove the embeddedness of romantic friendship in the 19th century Slovene emotional landscape, although few have dealt with this subject in the Slovene literary space.

Key words: romantic friendship, 19th century, emotional landscape, sentimentalism, women's writing

Kazalo vsebine

1	UVOD	1
2	PRIJATELJSTVO SKOZI ČAS	3
2.1.	VZPON ZGODOVINE ČUSTEV	3
2.2.	RAZVOJ PRIJATELJSTVA OD ANTIKE DO KONCA 19. STOLETJA	6
2.2.1.	PRIJATELJSTVO KOT DOMENA MOŠKIH	6
2.2.2.	ŽENSKI VSTOP V SFERO PRIJATELJSTVA IN POSTOPNA PRISVOJITEV PRIJATELJSKEGA RAZMERJA	13
3	FENOMEN ROMANTIČNEGA PRIJATELJSTVA	21
3.1.	ČUSTVENA KRAJINA 19. STOLETJA	21
3.2.	ROMANTIČNO PRIJATELJSTVO KOT LJUBEZEN SORODNIH DUŠ	23
3.3.	ROMANTIČNO PRIJATELJSTVO SKOZI PRIZMO FEMINISTIČNIH IN LEZBIČNIH TEORIJ	34
4	ROMANTIČNO PRIJATELJSTVO V KORESPONDENCAH IN PISMIH SLOVENSKE INTELIGENCE 19. STOLETJA	39
4.1.	ŽENSKO ROMANTIČNO PRIJATELJSTVO ALI »SEDAJ SEM NAVEZANA NA TE, EDINO NA TE ...«	39
4.2.	MOŠKO ROMANTIČNO PRIJATELJSTVO ALI »LJUBILA SVA SE BOLJ NEGO RODNA BRATA«	50
5	ZAKAJ ISKATI ROMANTIČNO PRIJATELJSTVO V SLOVENSKEM ŽENSKEM ROMANU 19. STOLETJA?	57
5.1.	SENTIMENTALIZEM, ŽENSKI ROMAN IN NJEGOVA ZASTOPANOST V SLOVENSKI LITERATURI 19. STOLETJA	57
5.2.	KAKO JE NARODOTVORNA VLOGA SLOVENSKEGA ROMANA ZAVRLA IZRAZ ROMANTIČNEGA PRIJATELJSTVA	62
6	ROMANTIČNO PRIJATELJSTVO V SLOVENSKI PROZI 19. STOLETJA: ANALIZA LEPOSLOVNIH DEL	66
6.1.	ŽENSKO ROMANTIČNO PRIJATELJSTVO ALI »VIDETI TEBE SREČNO, BILA JE MOJA NAJVEČJA SLAST ŽE OD NEKDAJ«	66

6.1.1.	ROMANTIČNO PRIJATELJSTVO V ŽENSKEM ROMANU	67
6.1.2.	ROMANTIČNO PRIJATELJSTVO NA PRELOMU STOLETJA.....	78
6.2.	MOŠKO ROMANTIČNO PRIJATELJSTVO ALI »ZAKAJ GA NISEM OBJEL IN PRITISNIL NA SRCE?«.....	84
6.3.	PREGLED REZULTATOV ANALIZE	89
7	ZAKLJUČEK	94
8	VIRI IN LITERATURA	96
8.1.	ARHIVSKI VIRI.....	96
8.2.	TISKANI VIRI.....	96
8.3.	SPLETNI VIRI.....	96
8.4.	LITERATURA	97

Kazalo tabel

Tabela 1: Elementi ženskega romantičnega prijateljstva v obravnavanih leposlovnih delih s protagonistko.....	91
--	----

Tabela 2: Elementi moškega romantičnega prijateljstva v obravnavanih leposlovnih delih s protagonistom.....	91
---	----

Tabela 3: Prikaz skupnih elementov ženskega in moškega romantičnega prijateljstva v obravnavanih leposlovnih delih	92
--	----

1 UVOD

»Prijateljstvo je jedna naj nežnejših cvetic stvarstva,«¹ je v svojih *Aforizmih o prijateljstvu* zapisala že Pavlina Pajk leta 1894. V čustveni krajini 19. stoletja, ki jo je zaznamoval intenzivni romanticizem kot edina prava prizma za razumevanje sveta, je namreč poleg romantične ljubezni največji razcvet doživelo prav prijateljstvo. Za to posebno obliko intimnega prijateljstva, ki je v tem obdobju v marsičem konkuriralo partnerski romantični ljubezni, se je v strokovni literaturi uveljavilo poimenovanje romantično prijateljstvo.

Čeprav se slovenska strokovna literatura² do sedaj s fenomenom romantičnega prijateljstva ni veliko ukvarjala, lahko – paradoksalno – njegove indice zasledimo v številnih korespondencah in prozih delih slovenske inteligence 19. stoletja. To trditev bomo v magistrski nalogi potrdili najprej z analizo korespondenc ustvarjalk, zbranih okrog prvega slovenskega ženskega časopisa *Slovenka*, in nekaterih slovenskih intelektualcev, ki so krojili bodisi literarno bodisi politično krajino 19. stoletja. Na podlagi strokovne literature (predvsem L. Faderman in N. Velikonja) bomo oblikovali kazalnike, s katerimi bomo v korespondencah odkrivali elemente romantičnega prijateljstva. Na podoben način se bomo lotili analize prozih del: nabor leposlovja, izbranega po žanrskem kriteriju sentimentalnega in ženskega romana kot najbolj primernega žanra za raziskovanje tega fenomena, bomo analizirali na podlagi oblikovanih kazalnikov ter nadalje tudi skušali ugotoviti, ali se v delih poznejšega datuma (tj. na prelomu stoletja) že kaže drugačen odnos do te historične institucije. Pri obeh analizah, torej korespondenc in leposlovja, nas bo zanimala tudi primerjava moškega in ženskega romantičnega prijateljstva.

Po strukturi je magistrsko delo sicer razdeljeno na dva vsebinska razdelka, zgodovinski in slovenistični, ki pa se medsebojno nenehno prepletata. Teoretični del magistrskega dela najprej predstavi, kaj romantično prijateljstvo sploh je; umesti ga kot specifično socialno institucijo in predstavi njegove značilnosti, sledi pa primerjava moškega in ženskega romantičnega prijateljstva ter predstavitev različnih prizem, skozi katere lahko raziskujemo ta svojevrstni fenomen, in polemike, ki ob tem nastajajo. Za lažje razumevanje analiz leposlovja sta v nadaljevanju predstavljena tudi sentimentalni in ženski roman ter izpeljava teze o zatonu romantičnega prijateljstva v leposlovju zaradi zavračanja ženskega romana in sentimentalnega

¹ Pajk, Pavlina. »Aforizmi o prijateljstvu«. *Ljubljanski zvon* 14/12 (1894): 31–371.

<https://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:DOC-994AK2C4> (Dostop: december 2020).

² Izjema so raziskovalke dr. Irena Selišnik, Nataša Velikonja, deloma tudi dr. Katja Mihurko Poniž.

romana svetobolnega tipa. Empirični del naloge ponudi kvalitativne analize ženskih (Marica Nadlišek Bartol, Marica Strnad, Vida Jeraj idr.) in moških (Janko Kersnik, Fran Levec, Josip Stritar idr.) korespondenc ter analizo nabora proznih del 19. stoletja, in sicer dela Luize Pesjak, Pavline Pajk, Marice N. Bartol, Ivana Tavčarja in Josipa Stritarja. Tudi pri analizi leposlovja sta moško in žensko romantično prijateljstvo obravnavana ločeno ter nato v posebnem poglavju tudi primerjana, njune podobnosti in razlike pa so zaradi lažjega pregleda tudi tabelarno predstavljene.

Viri, na katerih temelji naloga, so arhivski (korespondence iz fondov rokopisne zbirke NUK), tiskani (zbrane korespondence v tiskanih izdajah, leposlovje) in spletni (pretipkani rokopisi obravnavanih leposlovnih del in skenirano časopisje), celotna analiza le-teh pa je podprta z znanstveno in strokovno literaturo s področij zgodovinopisja (Faderman, Yalom, Smith-Rosenberg, Velikonja, Rotundo idr.), literarne vede (Hladnik, Bogataj-Gradišnik idr.), avtobiografskosti (Velikonja, Mihurko Poniž) in emociologije (Stearns). S širšim naborom raziskovalnega gradiva magistrsko delo ponuja poglobljen uvid v fenomen romantičnega prijateljstva slovenskega prostora 19. stoletja kot doslej še nobena objavljena raziskava in je zato po svoje prelomno, hkrati pa dopušča prostor za nadaljnje raziskave, s katerimi bi lahko v celoti pokrili razširjenost in raznolikost tega fenomena v slovenskih deželah 19. stoletja.

2 PRIJATELJSTVO SKOZI ČAS

2.1. VZPON ZGODOVINE ČUSTEV

Ko govorimo o zgodovini čustev, izhajamo iz teze, da v družbi obstajajo čustvene norme, ki naša čustva usmerjajo in vplivajo na to, kako posameznik čustvo doživlja in kakšna je njegova lastna percepcija sebe kot čustvenega subjekta. Torej: če nas zanima zgodovina čustev, se pri našem raziskovanju v temelju sprašujemo, kakšne so bile čustvene norme in kulturni vzorci skozi čas ter, predvsem, kako so se te in ti spreminjali.³

Interes za zgodovino čustev se prične prebujati v drugi polovici 20. stoletja s počasnim odmikom od politične in povečanim zanimanjem za kulturno in socialno zgodovino. Premik v to smer nakaže že analovski zgodovinar Lucien Febvre, ki zanimanje za preučevanje čustev zagovarja s tezo, da čustva vedno naposled premagajo še tako intelektualno držo.⁴ Zavzemal se je za uveljavitev »zgodovinske psihologije«, s pomočjo katere bi lahko zgodovinarji bolje razumeli t. i. mentalna orodja, s katerimi so ljudje operirali v določenem zgodovinskem kontekstu. Kako naj namreč ljudje razumejo zgodovino idej, ritualov, prepričanij in institucij, če se pri preučevanju ne opirajo na temelje psihologije?⁵ Še večji korak naprej je postavil Nobert Elias, ki je v delu *O procesu civiliziranja* zagovarjal, da so številna čustva nadzorovana ali označena kot neželena oz. neprimerna, ker smo ljudje v procesu modernizacije ponotranjili vrsto čustvenih zapovedi.⁶

Resen pristop k preučevanju čustev sta v 80. letih 20. stoletja ubrala zakonca Stearns, ki sta začela pozivati k sistematičnemu raziskovanju zgodovine čustev. Predlagala sta, da pri raziskovanju ločimo posameznikovo lastno čustvovanje in njegovo čustveno izražanje od čustvenih norm in čustvenih standardov posamezne zgodovinske epohe. Preučevanju zadnjega, torej čustvenih standardov, sta tudi nadela poimenovanje – emociologija –, obrazilo termina pa naj bi jasno kazalo, da gre za interdisciplinarni pristop historiografije, psihologije in

³ Selišnik, Irena. »Ljubezen in prijateljstvo v drugi polovici 19. stoletja: Ljubezen je burja življenja, a prijateljstvo njega pokoj.« V: *Nečakov zbornik: procesi, teme in dogodki iz 19. in 20. stoletja*, ur: Kornelija Ajlec, Bojan Balkovec in Božo Repe, 57–77. Ljubljana: ZZ FF, 2018, 58.

⁴ Rosenwein, Barbara H. »Worrying about Emotions in History.« *The American Historical Review*, 107/3 (2002), 821–823.

⁵ Stearns, Peter N. & Carol Z. »Emotionology: Clarifying the the History of Emotions and Emotional Standards.« *The American Historical View*, 90/4 (1985), 816.

⁶ Selišnik, »Ljubezen in prijateljstvo«, 59.

sociologije. Za začetek sta jasno opredelila terminologijo, s katero sta operirala. Čustvo sta definirala kot

»[...] kompleksen sklop interakcij med objektivnimi in subjektivnimi dejavniki, ki so posredovani po nevronskih in/ali hormonskih sistemih, kar povzroča občutja (afektivne izkušnje užitka ali nelagodja) in tudi splošne kognitivne procese za ocenjevanje izkušenj; čustva v tem smislu vodijo do psiholoških prilagoditev pogojem, ki vzbudijo odziv, in pogosto do ekspresivnega in prilagodljivega vedenja.«,

emocionologijo pa kot

»[...] odnose ali standarde, ki jih ima družba ali določljiva skupina v družbi do osnovnih čustev in njihovega ustreznega izražanja; načine, kako institucije odražajo in spodbujajo te odnose v človeškem vedenju, npr. dvorjenje kot izražanje vrednotenja afekta v zakonu ali kadrovske delavnice kot odraz vrednotenja jeze v službenih odnosih.«⁷

Prvenstveno gre torej za preučevanje kolektivnih čustvenih družbenih standardov od čustvenih izkušenj posameznikov oz. manjših skupin. Zanimajo nas družbeni dejavniki, ki eksplicitno ali implicitno določajo načine izražanja čustev, ter zakaj družbene institucije bodisi zapovedujejo bodisi prepovedujejo določena čustva, hkrati pa so do drugih nevtralne ali brezbrizne. Koncept emocionologije nam pomaga pri razlikovanju med zapovedanimi čustvenimi vrednotami in čustvenimi izkušnjami ter raziskovalcem pomaga in jih osvešča o sodobnih čustvenih vrednotah, ki bi lahko zameglile njihov pogled na zgodovinsko raziskavo, ki poskuša oceniti preteklo čustveno izražanje. Raziskovalci morajo torej ločevati med emocionologijo in čustvenimi izkušnjami; za raziskovanje standardov je bolj kot čustvena izkušnja pomemben čustveni kontekst. Naloga raziskovalca zgodovine čustev je mdr. razumevanje čustvenih izrazov skozi čas, jih primerjati z emocionologijo ter opazovati stopnje odstopanja. Tak pristop se je kot koristen recimo izkazal pri razlikovanju čustev in emocionologije v viktorijanski kulturi. Zaradi prave uporabe metodologije in pristopov spolna praksa v viktorijanski dobi ni več samodejno dojeta kot de facto zlitje z zapovedujočo viktorijansko kulturo. Seksualni ideali so sicer vplivali na prakso in odnos do prakse, vendar raziskane spolne prakse (skozi dnevnike in druge avtobiografske vire) kažejo tudi na odklone od zapovedujočih viktorijanskih standardov.⁸

⁷ Stearns, »Emotionology«, 813.

⁸ Prav tam, 813–815, 826.

Stearnsova sta se v svojem delu precej navezovala na sociologa A. Hochschilda, ki je trdil, da družba lahko nadzoruje in regulira čustva in njihovo izražanje ter da so se skozi zgodovino vzpostavljali različni načini, seti »čustvenih pravil«, ki so ljudem nakazovali, kaj in kako naj čutijo ter izražajo družbeno odrejena čustva.⁹ Nasploh je sociologija čustev imela močan vpliv na razvoj zgodovine čustev ali emocionologije, saj je prva začela sistematično raziskovati spremembe v čustvenih standardih (sicer predvsem v 20. stoletju) in se pri tem začela posluževati tudi pristopov socialne zgodovine.¹⁰

Čeprav se zdi, da se večina raziskav zgodovine čustev ukvarja s čustvi v družini (npr. spreminjane izražanja starševske ljubezni do otroka, korelacija med manjšim izražanjem jeze in večjo čustveno povezanostjo družinskih članov idr.), spreminjanjem doživljanja čustev v različnih življenjskih obdobjih in sploh z romantično ljubeznijo, se postopoma povečuje tudi zanimanje za raziskovanje prijateljstva. V zadnjih letih so nastale številne vplivne študije, ki preučujejo prijateljstvo v različnih kontekstih (v različnih nacionalnih okvirih, med vojno, vpliv društev na spremembo dojemanja prijateljstva itd.), po številu pa prednjačijo raziskave, ki se posvečajo raziskovanju prijateljstva med ženskami. Kot razlaga Selišnik, večina raziskav na prijateljstvo še vedno gleda predvsem skozi spol tistih, ki v to razmerje vstopajo, in je zato večina študij še vedno namenjena prijateljicam.¹¹

Prijateljstvo je sicer eno izmed medosebnih čustvenih razmerij, ki se trmasto upira definiciji.¹² Razumevanje tega odnosa se je skozi zgodovino korenito spreminjalo, hkrati pa je zaznamovan s široko paleto čustev, ki so se skozi čas izmenjevala. Selišnik po P. Stearns opredeljuje, da lahko prijateljstvo razumemo kot čustvo naklonjenosti, v katerem se prepletajo ljubezen, žalost, krivda, zavist in jeza, pri čemer kot najbolj izraziti čustvi izstopata intimnost in naklonjenost. Skozi zgodovino so veljali različni čustveni standardi, primerni za prijateljstvo, svoj zenit v dovoljenem izražanju čustev pa je prijateljstvo zagotovo doseglo v 19. stoletju, ko je z izrazito sentimentalno obarvanostjo začelo celo konkurirati romantični ljubezni.¹³ A kakšni standardi in kulturni vzorci so veljali še vse poprej, si bomo ogledali v naslednjem poglavju.

⁹ Rosenwein, »Worrying about Emotions«, 824.

¹⁰ Stearns, Peter N. »Social History Update: Sociology of Emotions«. *Journal of Social History*, 22/3 (1989), 593–596.

¹¹ Selišnik, »Ljubezen in prijateljstvo«, 60–62

¹² Caine, Barbara. *Friendship. A History*. NY: Routledge, 2014, XIII.

¹³ Selišnik, »Ljubezen in prijateljstvo«, 62.

2.2. RAZVOJ PRIJATELJSTVA OD ANTIKE DO KONCA 19. STOLETJA

2.2.1. PRIJATELJSTVO KOT DOMENA MOŠKIH

V sodobni družbi velja splošna percepcija, da so ženske bolj empatične, družabne, odprte in sodelovalne. Na podlagi teh označb se izpeljuje tudi oznaka, da so ženske po naravi bolj »prijateljske« oz. da lažje in globlje gojijo prijateljske vezi. To predpostavko potrjujejo celo določene raziskave, ki trdijo, da ženske tvorijo globlja in intimnejša prijateljstva kakor moški, kar naj bi bila evolucijska posledica nuje po zaščiti potomstva; če je mož umrl, se je žena-mati lahko za podporo in zaščito zatekla k svoji prijateljski mreži. Moški naj bi prijateljstva gojili na drugačen način, saj v primerjavi z ženskami v ospredje ne postavljajo intimne zaupljivosti, temveč družabništvo (žensko »face-to-face« prijateljstvo proti moškemu »shoulder-to-shoulder«). Navkljub prevladujoči ideji o prijateljstvu kot ženski domeni pa viri zahodne civilizacije, ki se nanašajo na prijateljstvo, do 17. stoletja ta odnos izpričujejo izključno med moškimi. Ker so avtorji pisnih virov zgodovinsko prvenstveno moški, to ne preseneča, a vendar ni problem zgolj v avtorstvu, temveč tudi v njihovem pojmovanju prijateljstva. Vsebinski pregled virov namreč kaže, da so prijateljstvo dojemali kot izključno moško domeno, to pa naj bi bilo ključno za osebno srečo in zagotavljanje stabilnosti ter civilne in vojaške solidarnosti v skupnosti.¹⁴

Tako pojmovanje je izhajalo iz antične tradicije, ki je prijateljstvo dojemala kot najplemenitejšo obliko medčloveške vezi. Moški državljani so večino svojega časa preživljali v družbi drug drugega, njihov vsakdan pa je bil vezan na sistem recipročnosti, tj. vzajemno pomoč, podporni sistem in vračanje uslug. Ne le, da je v antiki prijateljstvo predstavljalo pomembno temo poezije in tragedije, postalo je pomembna filozofska tema. Grki so o pomenu prijateljstva debatirali na simpozijih, v traktatih, pismih in privatnih pogovorih; prijateljstvo je bilo obravnavano z entuziazmom, s kakršnim današnja družba naslavlja romantično ljubezen.¹⁵ Z njim so se ukvarjali vsi pomembnejši antični filozofi, vključno s Sokratom, Platonom in Aristotelom. Vsi trije so trdili, da je skupni imenovalec razvoja prijateljskih odnosov vzajemna korist oz. utilitarizem, hkrati pa naj bi prijateljstvo posamezniku pomagalo postati moralno boljši človek. Prijateljstvo so obravnavali normativno in predpisovali, kakšno naj bi pravo prijateljstvo bilo

¹⁴ Yalom, Marilyn, Theresa D. Brown. *The Social Sex. A History of Female Friendship*. NY: HarperCollins Publishers, 2015, 1–3.

¹⁵ Prav tam, 28–29.

ter kakšna naj bo njegova (politična) vloga v skupnosti.¹⁶ Aristotel je, denimo, prijateljstvo označil za vir velikega zadovoljstva, ki se ga ljudje ne bi bili pripravljene odreči v zameno za katero koli drugo dobro. Sam je prijateljstvo taksonomsko ločeval na tri stopnje, in sicer glede na kvalitete, ki so v prijateljskem odnosu prednjačile: koristoljubno prijateljstvo, zadovoljujoče prijateljstvo in vrlo prijateljstvo, pri čemer je zadnje razumel kot najčistejšo obliko prijateljstva. Ta je možna zgolj med dvema ekvivalentno dobrima (moralnima) človekoma in je rezervirana le za izbrance. Taka prijatelja redno preživljata čas v družbi drug drugega, sprejemata enake ali podobne odločitve in si delita srečne ter žalostne trenutke, njuno prijateljstvo pa lahko traja za vedno. Prav zato je po Aristotelu pravo (vrlo) prijateljstvo intimno in ljubeče, prijatelj pa je tvoj »drugi jaz«. A tako prijateljstvo je lahko po njegovem obstajalo le med moškimi. Po tej filozofiji so vrline namreč tesno vezane na praktično modrost, ki naj je ženske ne bi posedovale.¹⁷ Ker niso bile državljanke, vojakinje ali na kakršen koli drugi način vpletene v javno življenje, njihovo prijateljstvo ni delovalo v prid skupnega dobrega ali izboljšanja drug drugega, zato pač vrlega prijateljstva niso bile zmožne. Poleg tega naj bi jim njihova šibkost, telesna in duševna, onemogočala vzpostavljanje prijateljskih vezi na najvišji ravni, saj naj bi bile ljubosumne, nezveste in tekmovalne.¹⁸

Negativno podobo žensk je dodatno utrdil še Cicero, ki se je vprašanju prijateljstva posvečal s teoretičnega in praktičnega vidika. Poleg osrednjega besedila *Laelius de amicitia* je zapustil tudi bogato korespondenco z ožjimi prijatelji, ki izpričuje kompleksno sliko idealov in družbenih norm, povezanih s pojavom *amicitia* v antičnem Rimu. S ponovnim odkritjem njegovih besedil in ostale zapuščine v renesansi so se njegove ideje o prijateljstvu globoko usidrale v zahodno tradicijo in se dogmatično obdržale vse do 19. stoletja. Cicero se je zgledoval po Aristotelovi definiciji prijateljstva in ga v enem izmed svojih zgodnjih del tudi sam opisal kot usmerjanje dobre volje proti človeku, ki ga imaš rad, in sprejemanje le-te v enakovredni meri. Zaradi nuje po politični podpori je Cicero sicer gojil številna koristoljubna prijateljstva, vendar je negoval tudi nekaj intimnih prijateljstev, o katerih nam pričajo dolga in izčrpna pisma. Zdi se sicer, da so tudi ta osnovana na podlagi vzajemne koristnosti; v rimskem cesarstvu je bilo prijateljstvo vseeno najprej razumljeno kot neprecenljiva dobrota, vezana na recipročno pomoč in korist. Prijateljstva so bila razumljena zelo pragmatično, česar se je Cicero tudi zavedal in z leti do tega postajal vedno bolj kritičen; splošno uveljavljeni (politični) *amicitia* je začel primerjati z ideali, kakršnim bi naj prijateljstvo moglo slediti, sploh v dobi

¹⁶ Caine, *Friendship. A History*, 2–5.

¹⁷ Prav tam, 22–26.

¹⁸ Yalom, Brown, *The Social Sex*, 3.

Julija Cezarja, ki je prijateljstvo razumel kot klientelno mrežo in ne več razmerje med enakovrednima posameznikoma. Cicerov ideal prijateljstva je namreč posebna vez med posameznikoma, ki je globlja od priložnostnih političnih navez in je nastala iz čisto naravnih želja in vzgibov.¹⁹ Bilo naj bi celo bolj zaželeno in trajno od heteroseksualne ljubezni.²⁰ V traktatu *De Amicitia* prijateljstvo označuje kot najboljšo darilo življenja, ki prekaša zdravje, bogastvo, moč in užitek. Ženske seveda v teh idealih niso omenjene. V njegovem času sicer niso bile več priklenjene na dom in so lahko uživale tako v ženski kot mešani družbi, vendar je veljalo prepričanje, da se lahko ženska družijo le z moževimi prijatelji. Plutarh še dolgo po Cicerovi smrti navaja, naj žena nima svojih prijateljev oz. prijateljic, temveč naj si deli moževe.²¹ Njegove ideje o prijateljstvu kot tudi Senekove in Plinijeve so močno odmevale v srednjem veku, čeprav so se križale z novimi idejami krščanskega prijateljstva, kjer je človekov najboljši prijatelj – Bog.²²

Kršćanstvo je predstavilo novo paradigmo klasičnih idealov o prijateljstvu, čeprav so teologi poskušali integrirati Ciceronovo idejo o prijateljstvu v krščanski kontekst. Ideali prijateljstva so se prenesli na razmerje med Jezusom Kristusom in njegovimi apostoli, pri čemer je Kristus postal utelešenje univerzalne ljubezni. Krogi izobraženih kristjanov so formirali nove oblike prijateljstva, v osrčju pa je ležalo skupno branje Svetega pisma. Take oblike prijateljstva se odražajo tudi v pisanju svetega Avguština, ki predstavi zelo izčiščeno podobo prijateljstva v duhu ideala Božje ljubezni: ker je Kristus zaradi Božje ljubezni vezan na Boga Očeta, so z Božjo ljubeznijo med seboj povezani tudi vsi bratje kristjani. Avguština prijateljstvu sicer priznava veliko veljavo (od skupnega smeha, zaupljivosti, tolažbe), a opozarja, da je prijateljstvo v primerjavi s pravo Božjo ljubeznijo minljivo. To je tudi mesto, kjer se sicer čislana Cicerova definicija prijateljstva najbolj razlikuje z Avguštino: po Ciceru je pravo prijateljstvo ponujeno v dobrobit drugemu, medtem ko je po Avguštinu prijateljstvo v zadovoljstvo Bogu.²³ Če je v antiki pravo prijateljstvo združevala vrlina, ga je v zgodnjem srednjem veku povezovala Božja ljubezen. Tako se v dobi krščanstva fokus s človeškega razmerja premakne na Boga. Ugledno vlogo pridobi nazaj v religiozni doktrini Tomaža Akvinskega, ki se zgleduje tudi po Aristotelu. V *Summa Theologica* se sprašuje, ali lahko krščansko usmiljenost razumemo kot prijateljstvo; po daljši argumentaciji sklone z mislijo, da

¹⁹ Caine, *Friendship. A History*, 65–75.

²⁰ Faderman, Lillian. *Več kot ljubezen moških*: Romantično prijateljstvo in ljubezen med ženskami od renesanse do sodobnosti. Ljubljana: ŠKUC, 2002, 74.

²¹ Yalom, Brown, *The Social Sex*, 35.

²² Caine, *Friendship. A History*, 65–75.

²³ Prav tam, 79–82.

morajo kristjani po vzoru Jezusa Kristusa in njegovih apostolov postaviti prijatelje višje od vseh ostalih medsebojnih odnosov. Prijateljstvo je po Akvinskem namreč vir največjega užitka, saj nam brez prijateljev še najbolj zadovoljive dejavnosti postanejo dolgočasne. Pravo prijateljstvo lahko sicer dosežemo le skozi Boga, saj je Bog prehod, ki nam s svojo ljubeznijo omogoča ljubezen do drugih. Tako je navkljub povrnitvi vrednosti prijateljstvo še vedno ostalo na ravni sredstev, ki služijo Bogu in ne človeku.²⁴

Čeprav je večina kristjanov živela v sekularnih ruralnih ali urbanih skupnostih, so se od 3. stoletja dalje po Evropi odpirali samostani, ki so se skozi čas formirali kot močne (tudi posvetne) institucije. V njih se je odnos do vprašanja prijateljstva spreminjal. Sveti Benedikt je z *Zakonom svetega Benedikta* vzpostavil sistem pravil in regulacij, ki so urejale samostansko življenje v moških in ženskih samostanih. Ker je bilo v ospredje postavljeno negovanje skupnosti, so bila individualna prijateljstva odsvetovana, saj bi lahko vznemirjala življenje v skupnosti; Benedikt jasno svari pred ljubljnjem enega človeka bolj kot drugega in morebitnimi posledicami, ki jih tako dejanje lahko povzroči. Nasprotno sveti Anzelm prijateljstvo povzdiguje in svojim prijateljem bratom piše pisma, kakršna bi izven pravega konteksta razumeli kot homoerotična. Če so zgodnje asketske bratovščine v prijateljstvu videle morebitno past, ga je Anzelm slavil, v kolikor ljubezen med prijateljema ni ogrožala bratske ljubezni celotne samostanske skupnosti. Navkljub poudarjanju pomembnosti osebnih čustev je te vedno razumel kot podrejene ljubezni do Boga in celotnega človeštva. Brian McGuire, raziskovalec srednjeveškega prijateljstva med menihi, trdi, da lahko pisma Anzelma razumemo kot ponovno rojstvo ali preporod prijateljstva, ki se je nato prav s pomočjo njegove forme oblikovanja prijateljskih pisem razširilo po stolnih šolah po Evropi. Te so v kurikulum uvedle praktikum pisanja pisem, s katerim so študentje vadili ustrezne retorične obrazce izražanja prijateljstva.²⁵ Ti so se razlikovali glede na stan, red in medosebno razmerje. Razpasli so se tudi številni priročniki z obrazci za ustrezno pisanje pisem, npr. kako prositi prijatelja za pomoč, kako prijatelja primerno tolažiti in predvsem kako različne vrste prijateljev ustrezno nasloviti in na koncu pozdraviti.²⁶ Zaradi Anzelma in nekaterih ostalih menihov 12. stoletja (Bernard iz Clairvauxa, John iz Salisburyja idr.) je osebno prijateljstvo ponovno postalo cenjeno, Cerkev pa ga je dovolila predvsem kot vzvod za sproščanje ljubeznivosti, ki bi lahko bila v nasprotnem primeru usmerjena v ženske. Prijateljstvo je v poznem srednjem veku ponovno postalo čislano razmerje, kot je bilo v času zgodnjega krščanstva, kar potrjujejo številne ohranjene

²⁴ Yalom, Brown, *The Social Sex*, 39–40.

²⁵ Prav tam, 40–43.

²⁶ Caine, *Friendship. A History*, 93–95.

korespondence vse od papežev do najnižjih vaških župnikov, v katerih je izpričana medsebojna želja po ohranjanju intelektualne in čustvene podpore.²⁷ Tudi v posvetnih dvornih krogih Francije, Anglije in Italije se začne prijateljstvo ponovno smatrati kot privilegiran in sveti status; v posvetnem leposlovju lahko opazimo t. i. pakt prijateljstva, ki sta ga prijatelja pogosto zapečatila s poljubom. Dober primer tega je slavna *Pesem o Rolandu*, v kateri je prikazano trdno in zvesto prijateljstvo med Rolandom in Oliverjem, ki ga ne more ogroziti nobena ženska. Te, kot običajno, v obravnavo prijateljstva (z določenimi izjemami) niso bile vključene.²⁸

Od 13. do 16. stoletja je nato prijateljstvo samo še močnejše cvetelo. V tem času so se stare antične ideje prijateljstva križale s krščanskimi in, čeprav so bile antične prakse prijateljstva izključno moške, so v renesančni diskurz o prijateljstvu začele v vse večji meri vstopati tudi ženske. Da je bilo takrat prijateljstvo izjemno priljubljena tema, ne kažejo le formalni viri, temveč tudi številne korespondence in dnevniški zapisi, ki so odraz povišane stopnje pismenosti. Sploh na Apeninskem polotoku je bilo prijateljstvo diskutirano na najrazličnejših ravneh: osebni, seksualni, koristnostni in idealistični. To lahko pripišemo tudi nemirnemu času, v katerem se je takrat zaradi različnih ekspanzionističnih politik, epidemij, lakote idr. znašla Evropa; ljudje so v epohi kolektivne anksioznosti v prijateljstvu iskali uteho, zaščito in oporo. Zaradi hitrega porasta smrtnosti med prebivalstvom je institucija prijateljstva postala še toliko bolj cenjena in ljudje so iskali in oblikovali prijateljstva z novo intenziteto. Matteo Palmieri je po vzoru Aristotela celo zapisal, da je prijateljstvo ključno za obstoj urbanega življenja, in tudi klasično Ciceronovo delo *De amicitia* je bilo prevajano v vse več ljudskih jezikov.²⁹ Renesančni pisatelji so traktate o prijateljstvu namreč oblikovali predvsem pod vplivi platonizma, ki je v tem času poudarjal osrednjo vlogo duše, ki se dviga nad telesom; s tem so prijateljstvo (posredno) tudi oddaljevali od možnosti za razplet v homoseksualno ljubezen. A renesančna dela, sploh angleška, o prijateljstvu govorijo na način, ki ga iz sodobnega gledišča že stežkoma razlikujemo od jezika erotike. Prijatelja si po W. Painterju pogosto delita »eno posteljo, en dom, eno mizo in eno mošnjo« in čeprav se običajno nato v leposlovju prijatelji sicer hitro oženijo, se njihovo prijateljstvo nadaljuje z enakim zanosom. Moč antičnega prijateljstva se s tem ohrani, a seksualno komponento (pederastije) zamenja duhovna komponenta bližine.³⁰ Treba pa je poudariti, da je to predvsem čas izjemno raznolikih prijateljskih praks, ki so varirale glede na področje (pripadnost državi, mesto proti podeželju) in versko ter intelektualno pripadnost.

²⁷ Yalom, Brown, *The Social Sex*, 44.

²⁸ Caine, *Friendship. A History*, 102–103.

²⁹ Prav tam, 115–126.

³⁰ Faderman, *Več kot ljubezen moških*, 74–75.

A prijateljstvo je postalo dojeto kot temelj nove državne ureditve in še Jean Bodin je konec 16. stoletja zapisal, da je prijateljstvo temelj vsake politične družbe.³¹

Drugačna percepcija prijateljstva se je uveljavila v 17. in 18. stoletju. V času verskih nemirov in nastankov (pred)modernih držav so dvori igrali pomembno vlogo v razvoju kulturnega življenja. Monarhi z renesančno izobrazbo so razumeli pomen kulturnega in znanstvenega mecenstva, zaradi česar se je znanost začela veliko hitreje razvijati, določeni krščanski vzorci in dogme pa so bili postavljeni pod vprašaj, k čemur je pripomogel tudi hiter vzpon zgodnjega kapitalizma. Naklada knjig, pamfletov in časopisov je naglo rasla, prav tako število salonov, kavarn, literarnih, znanstvenih in prostozidarskih združenj, kjer so ljudje lahko premlevali nove ideje. To je naglo vplivalo na spremembo dojemanja prijateljstva. Krščanski pogled se je umikal humanizmu in kozmopolitstvu, večina razprav o prijateljstvu pa je še vedno temeljila na prebiranju antičnih tekstov Cicera in Aristotela in razpravljanju o različnih tipih prijateljstva, predvsem pravega (po Aristotelu vrlega). Tudi Voltaire je v *Filozofskem slovarju* zapisal, da je prijateljstvo poroka duše, John Locke in David Hume pa sta čez pol stoletja zapisala, da je bistvo pravega prijateljstva pomoč brez koristoljubja, zato je ta odnos (materialno) brezinteresen in duhoven. Še vedno pa je vztrajalo prepričanje, da prijateljstvo med moškima izven enakega ranga in stanu ni mogoče, saj bi se človek nižjega stanu prijatelju, ki bi bil hierarhično višje, le dobrikal in prilizoval, namesto da bi mu izkazoval resnicoljubna čustva. Veliko je bilo govora tudi o dolžnostih, ki jih imata prijatelja drug do drugega. Pravi prijatelji se imajo radi, se podpirajo in branijo, odnos pa mora temeljiti na intimnosti in odprtosti. Ključno je, da se prijatelja med seboj dobro poznata, vesta za svoje napake in sta jih tudi pripravljena sprejeti. Prijatelja morata biti iskrena in se spoštovati, toplo naklonjenost pa si morata izkazovati zasebno in ne v javnosti. Immanuel Kant je na to zapisal, da prijateljstvo sestoji iz popolne zaupnosti med dvema človekoma in ohranjanju medsebojnih skrivnosti in čustev, vendar vse to temelji na medsebojnem spoštovanju, ki prijateljstvo drži skupaj. Kant je prijateljstvo razumel tudi vezano na zgolj dve osebi; vprašanje številčnosti v prijateljskih odnosih je bilo v 18. stoletju pereče in večina razpravljavcev je zagovarjala tezo, da ima človek omejeno kapaciteto razdajanja sebe med ostale ljudi. Tako pojmovanje je šlo navzkriž z idejo krščanskega prijateljstva, ki je zagovarjalo ljubezen do vseh ljudi. Drugi problem je bil določitev kvalitete, ki jih mora človek posedovati, da je primeren za prijateljstvo. Po konsenzu, da so za prijateljstvo neprimerni hladni, sebični, preračunljivi in nestrastni ljudje, se je to razširilo tudi na ves nižji sloj prebivalstva, ki naj ne bi premogel fines, nujnih za vzpostavitev

³¹ Caine, *Friendship. A History*, 126.

pravega prijateljstva. Pravo prijateljstvo je rezervirano za ljudi, ki so sposobni samorefleksije, niso ljubosumni in si prijateljstva želijo zaradi ugodja in ne finančnih ali političnih koristi. Prav zato naj ženske avtomatično takega prijateljstva ne bi bile sposobne gojiti, sploh pa naj bi bil ženski spol preveč obseden z ljubeznijo, da bi lahko cenil vrednost pristinega prijateljstva. Prijateljstvo je v dobi razsvetljenstva veljalo za racionalen odnos in zato a priori stvar moških. Rousseau je trdil, da so ženske preveč koketne in premalo lojalne, da bi lahko v prijateljskem odnosu vzdrževale pravo mero predanosti in vdanosti, čemur je pritrdila celo Mary Wollstonecraft, a je to pripisala slabi izobrazbi žensk in ne njihovi nravi.³²

A razsvetljenska ideja o prijateljstvu kot racionalnem odnosu se je kmalu povsem spremenila, saj je že v drugi polovici 18. stoletja prijateljstvo postalo izrazito sentimentalno. Ne le to; zdi se, da je prijateljstvo v korespondencah in leposlovju izobraženega kroga ljudi postalo tudi erotizirano. Besedi »ljubezen« in »prijateljstvo« se začeta pojavljati simultano in praktično kot sinonima; Samuel Johnson v svojem *Slovarju* prijateljstvo celo uvrsti pod geslo »ljubezen«. Povzdignjene retorične figure se pojavljajo tako v moških kot ženskih pismih, s tem da so si ženske pogosto izmenjevale tudi pramene las in miniaturne portrete, ki so jih doma poljubljale. Seveda se tu pojavlja vprašanje, ali so bila ta, vsaj nekatera, razmerja homoerotična ali homoseksualna, s čimer se ukvarjajo kvir teoretičarke in teoretiki. Vprašanje je kompleksno, predvsem ker je bilo takšno naslavljanje in malikovanje prijateljstva takrat povsem običajno in sprejemljivo. Take vzorce obnašanja je predvsem utrdilo tudi takratno leposlovje predromantike (npr. Rousseaujeva *Julija ali Nova Heloiza*, Mackenzijev *The Man of Feeling*). Hkrati pa se je kot odgovor na privatizacijo prijateljstva pojavila nasprotujoča ji oblika t. i. buržoaznega javnega prijateljstva. Tako pojmovanje velja za srečanja prijateljev, zbranih, da bi razpravljali o problemih oz. novicah javne sfere. Take vrste prijateljstev so neposredna posledica razsvetljenske ideologije o soodvisnosti državljana in družbe, kar je tudi uvedlo izraze, kot so »družba prijateljev« ali »prijateljska družba«. Najboljši prikaz tega so nastanki prostožidarskih združenj, ki so svoje lože začeli imenovati v povezavi s prijateljstvom (npr. Pravi prijatelji ali Srečanje intimnih prijateljev). Prostožidarstvo je začelo prijateljstvo povezovati s filantropijo in bratstvom, kar je eskaliralo v času revolucij, ko je prijateljstvo moralo temeljiti na patriotizmu, bratstvu in enakosti, v tem duhu pa so nastala tudi številna patriotska prijateljska društva, ki so promovirala klasično idejo antičnega prijateljstva.³³ To je privedlo do trenj med sedaj dvema soobstoječima konceptoma prijateljstva: privatnim in javnim

³² Caine, *Friendship. A History*, 169–176.

³³ Prav tam, 197–205

oz. med intimnim in nacionalnim, kar je veljalo še v prvi polovici 19. stoletja. Z vzponom buržuazije se vse več ljudi tudi višje izobražuje, zato pomembno mesto dobijo tudi šolska oz. fakultetna prijateljstva, ki so bila najprej značilna zgolj za moške, v 2. polovici 19. stoletja pa s porastom ženskih kolidžev postanejo izjemno pomembna tudi za ženske. Prijateljstvo v tem času že vedno bolj postaja domena žensk, sploh zaradi t. i. romantičnega prijateljstva, o katerem bomo več pisali pozneje. A prijateljstvo je še naprej obstajalo tudi kot pomembna moška institucija, pri čemer tudi ti niso bili imuni na sentimentalnost in intimnost prijateljskih vzorcev 19. stoletja, ki s svojo gorečnostjo burijo razumevanje javnosti še v 21. stoletju.³⁴

2.2.2. ŽENSKI VSTOP V SFERO PRIJATELJSTVA IN POSTOPNA PRISVOJITEV PRIJATELJSKEGA RAZMERJA

Ženske so skozi zgodovino zaradi spolne vloge, vezane na družino in zasebno, prijateljstva tvorile primarno s svojim sorodstvom (sestre, sestrične, oddaljene ženske sorodnice) in redko z drugimi;³⁵ med seboj so tvorile sorodstveno socialno mrežo, ki je bila, kot v prelomnem delu navaja Smith-Rosenberg, za ženska življenja ključna.³⁶ A vendar so ženske prijateljstva oblikovale tudi izven družinskega kroga, sploh ko so bile iz tega umaknjene.

Prva izmed takih možnosti je nastala, ko so zgodnje krščanske skupnosti v 4. stoletju začele oblikovati posebne enklave za ženske. V novih spolno segregiranih oddelkih ali celotnih samostanih so se nune, tako kot menihi, umaknile iz javnosti in podredile svoje življenje čistosti, pokornosti in ubožnosti. Oddaljitev od zunanjega posvetnega življenja, ki je nunam onemogočila poroko, je spodbudila ženske k sklepanju bližnjih odnosov znotraj samostanskega redu. Šele resnična spolna segregacija in oddaljenost od moških je ženskam predstavila možnosti, ki jih ponuja pravo prijateljstvo; s sprejemom zaobljube so ženske svoj oporni sistem našle v sestrah redovnicah. Gojenje trdnih prijateljstev se je sploh razcvetelo po navodilih svetega Avgušтина, ki je medredovniško prijateljstvo zelo spodbujal, a hkrati opozarjal na pasti pretesnih prijateljstev; nunam je svetoval obiskovanje javnih kopeli v večjem številu in nujno spremstvo ob zapustitvi samostanov. Strah pred spolno intimnostjo je bil v samostanih prisoten že od začetka in nadzor nad morebitnim homoerotičnim prijateljstvom je bil visok.³⁷ Virov o takih primerih sicer ni veliko, je pa v takratnem času odmeval primer sestre Benedette, ki je veljala za prerokinjo, po natančnejši cerkveni preiskavi pa so razkrili njen seksualni odnos s

³⁴ Caine, *Friendship. A History*, 220–235

³⁵ Yalom, Brown, *The Social Sex*, 49.

³⁶ Smith-Rosenberg, Caroll. »The Female World of Love and Ritual: Relations between Women in Nineteenth-Century America.« *Signs*, 1/1 (1975), 11–12.

³⁷ Yalom, Brown, *The Social Sex*, 49–50.

sestro Bartolomeo. Ta primer je takrat cerkveno inšpekcijo pretresel, saj so se do takrat ukvarjali pretežno s homoseksualnimi »prijateljstvi« v moških samostanih ali s heteroseksualnimi razmerji med nunami in duhovniki. Nepredstavljivo je bilo, da bi lahko ženski druga do druge čutili seksualno slo, zato so odredili, da ju je zapeljal hudič. Sestri Benedetti so za kaznen odredili dosmrtno izolacijo.³⁸ Taka praksa je bila izjemno redka, saj se je večina žensk za samostansko življenje odločala mdr. tudi zaradi družabništva. Večina nun je namreč prihajala iz plemiških družin, samostansko življenje pa so izbrale namesto iskanja primerne snubca. Ženske so morale za vstop v samostan položiti doto, s čimer so samostani zagotovili, da so se ženske družile z ženskami istega stanu, položaja in bogastva, hkrati pa so jim poleg običajnega sakralnega življenja nudili tudi kakovostno preživljanje prostega časa ob branju, pisanju, petju in vezenju v ustrezni družbi.³⁹ Samostanske ženske so bile za razmere takratnega časa visoko izobražene; poznan je primer sestre Sor Juane iz Mehike, katere izjemni pisateljski in pesniški talent je odmeval preko morja v matični Španiji, za kar je poskrbela njena tesna in intimna prijateljica Maria Luisa de Laguna, žena takratnega guvernerja Nove Španije. Med njima so ohranjena številna pisma in pesmi, ki ji jih je Sor Juana pisala v jeziku ljubezni, čeprav po takratnih navedbah zgolj duhovne.⁴⁰ Da med nunami vzpostavljena tesna prijateljstva in njihova vpetost v kontekst časa še vedno vzbujajo zanimanje, dokazujeta tudi miniserija o življenju Sor Juane in novoizdani film *Benedetta*.⁴¹

Izven samostanskih zidov se o ženskem prijateljstvu ni kaj veliko govorilo vse do 16. stoletja, ko je žensko prijateljstvo v javnem življenju postalo vidno že do te mere, da so o njem začeli nastajati zapisi, bodisi kroniški bodisi leposlovni. Eden izmed virov o življenju v Angliji 16. stoletja trdi, da je bilo za bogate mestne gospe običajno, da so fino oblečene skupaj hodile na sprehode, jahanja, igrale karte in nasploh obiskovale druga drugo in si delale družbo – seveda z dovoljenjem moža. Taka srečanja so bila opisana kot »opravljanje« (angl. *gossiping*), pri čemer leksem takrat še ni vseboval negativne konotacije, kakršna ga spremlja danes. T. i. opravljanje je pomenilo koristno izmenjavo informacij in vzdrževanje primernih družbenih norm. »Opravljalivke« je kot dramske like v svoja dela vključeval tudi angleški dramatik William Shakespeare; v njegovih delih so ti prijateljski tandemi igrali pomembno vlogo pri razreševanju dramskega konflikta, ki je večkrat temeljil na moški neumnosti, nesporazumih ali njihovem nasilju. Take primere lahko razberemo v *Sen kresne noči*, *Henrik V.*, *Antonij in Kleopatra*,

³⁸ Yalom, Brown, *The Social Sex*, 67–68.

³⁹ Prav tam, 51–52.

⁴⁰ Prav tam, 75–79.

⁴¹ Miniserija Juana Ines (<https://www.imdb.com/title/tt5593998/>) in film *Benedetta* (<https://www.imdb.com/title/tt5593998/>).

Mnogo hrupa za nič, Beneški trgovec idr. Zlasti poveden je primer iz komedije *Kakor vam drago*, v kateri sta sestrični Celia in Rosalind tesni prijateljici že od otroštva; skupaj sta spali, se zbujali, igrali, jedli in v mesto zahajali vedno v družbi druga druge. Njuno bližnje prijateljstvo je prekinila šele poroka, kar se je – kot bomo tudi videli v nadaljevanju – skozi zgodovino kazalo kot ključni dejavnik, zaradi katerega so ženska prijateljstva zamirala. Pred poroko je večina elizabetinskih žensk večino svojega časa preživljala v družbi drugih žensk. Običajno je bilo, da so si samske ženske delile spalnico ali celo posteljo, sploh pa med ženskami delavskega razreda, ko je prijateljica v sobi nadomestila odseljeno sestro, ki si je v strežbi našla delo. Družba namreč samskih deklet, ki bi živele same, ni tolerirala, o čemer priča tudi slavni angleški zakon »the Statue of Artificers«, ki je samskim ženskam zaukazal delo v strežbi pri družini (kar je zagotavljalo življenje pod isto streho z delodajalci) ali pa odhod v ječo. Ta zakon se je v praksi sicer nanašal zgolj na ženske iz nižjega sloja; kar vsaka peta ženska se v takratni elizabetinski družbi namreč nikoli ni poročila, žensk iz višjih slojev pa seveda zaradi tega niso nikdar preganjali. S poroko so se sicer ženske običajno odselile daleč stran od svoje primarne družine, zato so prijateljstva s sosedami postajala skoraj tako pomembna kot sorodstvena, kar je pogosto tematizirala tudi pesnica Katherine Philips, bolj znana kot Orinda. V svojih pesmih je tematizirala svoja intenzivna čustva do prijateljic; ljubezen do njih je označila kot religiozno. Svojo ljubezen do sprva Rosiane in nato Anne je izpričevala jasno in samozavestno, saj jo je razumela kot združitev dveh prej ločenih duš – prav zato je bila prepričana, da njene ljubezni nihče ne more razumeti na kakršen koli drugačen način kot platonske. Njene ideje o prijateljstvu so namreč izhajale iz neoplatonskih idej o prijateljstvu, ki jih je promoviral takratni dvor Karla I. z njegovo ženo kraljico Henriko Marijo na čelu. Ta koncept prijateljstva je namreč zavračal idejo eroticizma oz. ga poudarjal zgolj kot začetek k prehodu na božansko ljubezen, ki združuje duši. Zaradi tega je veljalo, da si lahko ženska deli dušo s svojo najboljšo prijateljico, manj verjetno, ali bolje: sploh ne, pa s svojim možem. Možje ženinim prijateljstvom običajno sicer niso ugovarjali, a že sama njihova vloga je pogosto stopala v navzkrižje z ženinim prijateljstvom, zato se tudi pojavljajo fraze, kot so »poroka je smrt ženskega prijateljstva«. Da bi ženske prijateljstva lažje vzdrževale, so npr. v Angliji začetek 17. stoletja ustanovile Družbo prijateljstva (»Society of Friendship«), ki je sprejemala podobno misleče ženske in tudi nekatere moške. V tej družbi so se zbirale znane pesnice tistega časa, s svojim delovanjem v klubu pa so nevede vzpostavile močne vzorce in norme ženskega prijateljstva, kakršne so se ohranile še globoko do konca dolgega 19. stoletja. Ena izmed njih je bila tudi filozofinja Mary Astell, ki je zagovarjala, da lahko ženske ustvarijo bolj avtentična in pristna prijateljstva kot moški, saj niso podvržene podleganju pritlehnim in sebičnim interesom, kakor so moški zaradi

delovanja v javni sferi. Ker pa so se v družbi zbirale primarno takratne intelektualke, pozneje zbrane v klubu Modre dokolenke, se je pojavila bojazen pred nemoralnostjo takih klubov (ženske naj bi tam brale dela antične pesnice Sapfo, ki se ji prepisuje homoeroticizem), zato so se jih ženske začele izogibati in se raje shajale na domovih druga druge, s čimer so se vzpostavil temelji v 19. stoletju tako splošno priljubljene meščanske kulture obiskovanja.⁴²

Žensko prijateljstvo pa je doživelo vzpon na kraljevih dvorih 17. stoletja. Kraljica Henrika Marija ter francoski Marija Medičejska in Ana Avstrijska so svoje palače napolnile z dvornimi damami, ki so se dokazovale v izkazovanju zvestobe. Dvorne dame so oblikovale vzorec prijateljstva, ki je bil splošno občudovan in med srednjim slojem deležen zavidevanja, zato se je njegova urbanemu okolju prilagojena različica kmalu zatem prenesla tudi v mesta. Literarni saloni v Parizu in Londonu so ženskam omogočili ugodno okolje za razcvet prijateljstev. Ker saloni niso bili spolno zamejeni, so spodbujali tudi prijateljstva med nasprotnima spoloma. Salonske dame so si ustvarile družabno življenje izven kroga poznanstev svojih mož, ki jim je omogočalo navezovanje zanimivih stikov z moškimi in ženskami in udejstvovanje v kulturnih dejavnostih, ki so jih prej zasedali in obvladovali izključno moški. Prijateljstva v Franciji namreč niso bila tako ločena po spolu kot v Angliji in moško dvorjenje damam v »platonskem« slogu je bilo v 17. stoletju povsem običajno in sprejemljivo. Tako prijateljstvo so denimo tvorili avtorica *Kneginje Klevske* Madame de La Fayette, opat *Ménage* in Madame de Sévigné. Heteroseksualna prijateljstva so bila sicer sprejemljiva zgolj za ženske višjega stanu, z njimi pa so dokazovale, da so intelektualno enakovredne moškim. Taki intelektualni pogovori pariške visoke družbe so denimo potekali v slavnem salonu markize de Rambouillet, ki ga je tedensko gostila v svojem domovanju. Cilj salona je bil mdr. povzdigniti raven retorike in splošne razgledanosti na čim višjo raven, rezultat česar je bila nenavadna uporaba evfemizmov za vse njim manj privlačne besede ali besedne zveze (hčere bolečine in sreče je bil npr. evfemizem za solze). Saloni tipa markize de Rambouillet ali gospodiče de Scudéry so z vidika prijateljstev pomembni predvsem zato, ker so salonske dame vzpostavile nove standarde oz. norme, kako naj se prijatelji in/ali ljubimci med seboj obnašajo. V obdobju salonov se je pojem prijateljstva (*amitié*) vsebinsko znatno razširil, saj je pričel zahtevati tudi izmenjavo nežnih in ljubečih čustev. Prijateljstvo naj bi bilo namreč enakovredno partnerski zvezi z izjemo mesenega poželenja. Tudi vanj vstopata podobni, iščoči se duši, ki ju ne zavezuje ali omejuje spol, včasih celo ne stan. Kar nekaj plemiških dam je gojilo prijateljstva z meščanskimi književnicami in jih zato sprejelo v svoje salonske kroge, a vendar so bili saloni fenomen pariške (in nato londonske)

⁴² Yalom, Brown, *The Social Sex*, 83–79.

visoke družbe, za katerega so bila predvidena natančna pravila govora, obnašanja in oblačenja, ki jim buržoazija ni mogla oz. je težko sledila.⁴³ Meščanski salon je v sicer v vseh pogledih poskušal posnemati dvornega, vendar se je kot ključna razlika kazalo dopuščanje pluralizma idej, kar je v salonu vedno pripomoglo k živahnim in burnim razpravam. Nazorska različnost meščanskega salona je omogočala lažji razvoj novih umetniških idej vse do 19. stoletja, ko so se izvorno mešani meščanski saloni začeli diferencirati v damske, avtorske, literarne ipd. in se s tem v bistvu profesionalizirali.⁴⁴ Kot zanimivost lahko izpostavimo, da smo se klasičnemu literarnemu salonu v 19. stoletju približali tudi na Slovenskem – Marija Kessler je na prelomu stoletja s svojimi hčerami najprej na Rimski in nato Bleiweisovi cesti gostila ključne ustvarjalce takratnega časa, vključno s Cankarjem, Župančičem in Ivano Kobilco. Domovanje Kesslerjevih je postalo svojevrsten umetniški salon, v katerem so se umetniki družili, izmenjevali ideje in predstavljali svoja nova dela. Kesslerjev salon, ki je imel svoj drugi štab v vili na Bledu, je pustil v slovenski literaturi močan vtis, saj lahko (literarizirane) podobe salona in njegovega dogajanja opazimo v nemalo delih predstavnikov slovenske moderne (npr. v Cankarjevi simbolistični drami *Lepa Vida* ali zbirki črtic *Moje življenje*, Župančičevi pesmi *Na Bledu* itn.).⁴⁵

V revolucionarnem 18. stoletju se je prej vzpostavljen tip prijateljstev na Zahodu zamajal, saj so se ženske znašle v revolucionarnem vrenju ameriške in francoske revolucije. Čas je klical po oblikovanju drugačnega tipa prijateljstva. Ženske, ki so gojile simpatije do republikanstva, so se združevale v posebne skupine, ki jih je družila predanost antičnim idealom patriotizma in svobode. Če so se njihovi možje pri uresničevanju republikanske ideje zgledovali po antičnih bojevnikih in mestnih herojih, so si ženske za zgled vzele podobo rimske matrone: poročene, čednostne, izobražene, požrtvovalne in dostojanstvene ženske. Za uresničitev teh idealov so bile pripravljene na raznovrstna žrtvovanja, ki so bila še spodobna za njihov spol – bojkotirale so uvoz britanskega čaja kot protest proti povišanju davkov, organizirale kampanje zbiranja denarja za nakup orožja, podpisovale prisege zvestobe patriotizmu idr. Večina t. i. republikanskih prijateljic je prihajala iz premožnih družin in doma prejela tudi solidno izobrazbo, čeprav v primerjavi s svojimi brati niso bile profesionalno šolane, ter so zato lažje sledile in se (kolikor jim je to bilo dopuščeno) vključevale v turbulentno politično življenje. To je bil verjetno tudi razlog, da so v svoj krog republikanskih prijateljic aktivno vključevale tudi svoje možje; nekatera ohranjena pisma kažejo na skupno pisanje moža in žene in tudi

⁴³ Yalom, Brown, *The Social Sex*, 101–114.

⁴⁴ Dolgan, Marjan. »Slovenski "literarni salon v zelenem"«. *Ježik in slovstvo*, 31/8 (1986), 258.

⁴⁵ Mahnič, Joža. »Cankar, Župančič, Kesslerjeve in Bled.« *Planinski vestnik*, 76/7 (1976), 321–326.

obiskovanje je potekalo večinoma v družinskem duhu, saj so s seboj pripeljale tudi moža in otroke. Žal njihove ideje o vzpostavitvi zakonodaje, ki bi ženske varovala pred patriarhalno ureditvijo, v Ameriki niso padle na plodna tla,⁴⁶ so pa se toliko bolje in glasno organizirale francoske republikanke med francosko revolucijo. Aktivno so se združevale v ženske patriotske klube, kot so bile Družba revolucionarnih republikanskih žensk in organizirane pokrajinske skupine ženskih državljanek, vanje pa so se, nasprotno kot v Ameriki, vključevale predvsem ženske iz delavskega razreda. Svoje zahteve so izražale tako glasno in divje, da jih je nacionalni konvent prepovedal. Drugače je bilo s plemkinjami, ki jim je grozila giljotina. Večina se jih je razbežala na podeželje ali v druge države, prijateljski stiki pa so se zaradi izgnanstva takrat povsem pretrgali. Nekatere so se nato srečale v tujini in si pomagale preživeti s prodajo svojih dragocenosti, druge pa so se povezale in začele z vezenjem oblek, ki so jih nato prodajale, da bi preživele svoje družine. Poznan je krut primer konca prijateljstva med francosko kraljico Marijo Antoaneto in njeno intimno prijateljico princeso de Lamballe, ki so jo republikanci obglavili in nato njeno glavo paradirali mimo kraljičinega jetniškega okna, preden so obglavili tudi njo.⁴⁷

A zdi se, da so bila republikanska prijateljstva le čisto kratka faza v razvoju prijateljstva. Že konec 18. stoletja se je v virih začela pojavljati vrsta prijateljstva, ki spominja na eksplozijo prijateljskih vzorcev, kakršne so zagovarjali pariški saloni dobro stoletje poprej. Če so salonske dame želele, da je prijateljstvo nežno in ljubeče, je prijateljstvo 19. stoletja – romantično. Ženske, pa tudi moški, so si začeli prijateljska pisma izmenjevati v jeziku ljubezni, kakršen je v 21. stoletju rezerviran za ljubimce. Izjemne primere takega prijateljstva lahko najdemo v korespondencah, npr. med sestro slavnega filozofa Adele Schopenhauer in Ottilie von Pogwisch ter nato Sibylle Mertens, v poeziji in prozi (pesmi Christine Rossetti, Twainova novela *Prigode Huckleberryja Finna* idr.), morebiti najbolj skrajna oblika tega pa so t. i. bostonske poroke, ko so se višje izobražene ženske odločile življenje preživeti druga z drugo v (načeloma) neseksualnem razmerju.⁴⁸ 19. stoletje je sicer tudi čas intenzivnega ženskega zbiranja po raznovrstnih klubih, od vezivnih, cerkvenih, knjižnih idr. V ZDA so bili nadvse priljubljeni klubi vezenja prešitih odej (angl. quilts)⁴⁹, s porastom novega vala duhovnega prebujenja pa so ženske cerkvene skupine (angl. church groups) nastajale čisto v vsakem kraju in se postopoma celo institucionalno organizirale. Pomagale so bolnim, preganjale prostitucijo

⁴⁶ Yalom, Brown, *The Social Sex*, 121–126.

⁴⁷ Prav tam, 135–138.

⁴⁸ Prav tam, 143–144, 160–166.

⁴⁹ Smith-Rosenberg, »The Female World«, 22.

ter alkoholizem in skrbele za revne. Knjižni (intelektualni) klubi so po drugi strani stremeli k večji izobraženosti žensk, za ženske delavskih razredov pa so nastajali posebni klubi, ki so jih financirale dame višjih slojev v želji po zaščiti delavk pred kruto (moško) resničnostjo. Ti klubi so delavkam ponujali toplo vodo in hrano, delavnice črkovanja in strojepisja, ženskega bontona ipd. Nasprotno so konec stoletja za ženske srednjega in višjega sloja nastajali posebni klubi, v katerih so ženske razpravljale o umetnosti, literaturi, socialnih vprašanjih itd. Tu so se ženske podobnih nazorov lahko dnevno srečevale, izmenjevale ideje in razvijale progresivne projekte, kar je pripomoglo k nastajanju dolgoročnih zavezništev in tudi intimnih prijateljstev.⁵⁰

Kot posebno stičišče in torišče ženskih stikov pred začetkom 1. svetovne vojne pa velja izpostaviti še ženske kolidže, vlogo katerih bomo natančneje argumentirali v nadaljevanju. Ti so v veliki meri zaslužni za oblikovanje t. i. nove ženske (angl. New Woman), kot se je na prelomu stoletja razvila zaradi višje izobrazbe, zaposlitve, življenja v urbanem mestnem okolju in predvsem svobode, ki jo je vse to prineslo s seboj. Čeprav je bila poroka že vedno cilj večine žensk, je »nova ženska« s širitvijo možnosti delovanja izven zasebne sfere tudi spremenila tip prijateljstev, kakršna so bila prej značilna za ženske.⁵¹ Bližnje odnose z razširjeno družino ali s sosedi so zamenjala tesna prijateljstva s kolegicami študentkami s kolidžev in/ali pozneje prijateljstva s sodelavkami. Pogosto so starejše študentke vzele brucke pod svoje okrilje, jih praktično »posvojile«, zaradi česar so jih mlajše tudi imenovale »mati«. ⁵² Ta prijateljstva so burila takratno publicistiko, ki se je na njih odzivala kontradiktorno; svarila je pred pretesnimi prijateljstvi, ki lahko postanejo »kaj več« kot le prijateljstva, hkrati pa prijateljstva spodbujala, saj naj bi imela pozitiven vpliv na mlade ženske. V tem času je ideja o prijateljstvu kot ženski domeni že trdno usidrana, kar je posledica novega pojmovanja velikega čustvovanja kot malone izključno ženske lastnosti oz. možnosti, saj se je od moških tedaj že pričakovala predvsem resnoba, zadržanost in racionalnost. Tudi osebe na ženskih kolidžih je vse do razvoja seksologije oz. njenega prodora iz znanstvenega v laično tesna dekliška prijateljstva spodbujalo. Večina deklet se je namreč v vsakem primeru po zaključku študija poročila. Le redke so vztrajale in po dokončanem šolanju stopile na karierno pot; prav tem pa so močne prijateljske vezi, ki so jih spletle v času študija, pomagale premagovati trnovo pot uveljavljanja v dominantno moškem svetu.⁵³ Zanimivo je, da je to ena izmed redkih oblik prijateljstva, za katero lahko trdimo, da se je v praktično avtomatizirani obliki prenesla iz tujine na slovenska

⁵⁰ Yalom, Brown, *The Social Sex*, 180–188, 197–202.

⁵¹ Prav tam, 207–210.

⁵² Smith-Rosenberg, »The Female World«, 19.

⁵³ Yalom, Brown, *The Social Sex*, 208–2016.

tla. Podobne odnose, kakršne so gojile dekleta v kolidžih, lahko namreč zapazimo tudi v slovenskih dekliških licejih; to velja zlasti za krog t. i. Cizarel, učenk Mestnega dekliškega liceja v Ljubljani, ki so ustvarjale skrivni rokopisni list *Gospodična Cizara*. Ustvarjalke lista, med njimi hčeri lastnice znanega salona Marije Kessler Vera in Ani (poročeni Albreht in Župančič) ter Dana Koblar, so med seboj spletle tesna intimna prijateljstva, ki so jih gojile še dolgo po zaključku študija.⁵⁴

⁵⁴ Župančič, Alenka. »Gospodična Cizara – skrivni rokopisni list ljubljanskih licejk.« *Šolska kronika*, 51/1 (2018), 94–96, 103–104.

3 FENOMEN ROMANTIČNEGA PRIJATELJSTVA

3.1. ČUSTVENA KRAJINA 19. STOLETJA

Z vzponom znanosti in zametkov psihologije kot samostojne znanstvene vede je preučevanje čustev v 19. stoletju postalo izjemno priljubljena tema. Vzporedno z evolucijsko teorijo se je namreč oblikovala tudi teorija o komplementarnosti čustev med spoloma. Idejo o ženski kot o manjvrednem moškem je zamenjala teza, da ima vsak spol prirojen in zanj značilen intelekt in značaj, ki ga omejujejo nanj vezane šibkosti in prednosti, a le-te hkrati dopolnjujejo prav te karakteristike drugega spola in s tem tvorijo popolno celoto. Seznam teh šibkosti in prednosti seveda ni nastal na podlagi empiričnih raziskav, temveč je črpal iz do takrat splošno sprejetih dogem o lastnostih moških in žensk, ki jih je še dodatno utrjevala takratna publicistika. Uveljavljeno je bilo splošno prepričanje, da vsak spol izraža čustva in razumskost na svoj specifičen način, kar naj bi bila posledica naravnih razlik med spoloma. Ženska razumnost naj bi se kazala kot intuitivnost in praktičnost ter bila zato ustrezna za delovanje v zasebni sferi, moški razum pa naj bi bil zmožen velike abstrakcije in objektivnosti in zato moškega usmerjal v javno delovanje. Čustva in razum torej niso bila strogo ločena na ali moški ali ženski spol; vsak spol naj bi imel svojo vrsto intelekta in racionalnosti, a v domeni čustev so bila moška čustva razumljena kot kognitivno višja. Ženska čustva so bila predstavljena kot svojevrstna nestabilna občutljivost, ki jo usmerja pretirana sentimentalnost, moška čustva pa so temeljila na strasti kot osrednjem gonilu za ustvarjalnost, dominantnost in uspešnost. Primerno upravljanje in obvladovanje čustev je predstavljalo osrednji del meščanskega habitusa, pri čemer so se moški urili v samokontroli svojih strasti, ženske pa v zmernosti sentimentalnosti.⁵⁵

V 19. stoletju se tako trdno vzpostavi koncept čustvene, skrbne in podrejene ženske (t. i. hišni angel ali angel doma) kot komplementarno nasprotje razumnemu, drznemu in asertivnemu moškemu. Ženske postanejo uradno označene kot emocionalni spol, ki jim je izrazito izražanje čustev naravno, a navkljub ustaljenim čustvenim normam se v drugi polovici 19. stoletja spolno vezani vzorci nekoliko zabrišejo. Ženska inteligentnost dobi v razpravi nekoliko več prostora, predvsem pa se na novo odpre vprašanje moške čustvenosti in njihovega izražanja čustev. Moška čustva postanejo vizualno bolj ekspresivna, kar je tudi povezano z nekoliko spremenjeno vlogo moškega; ta še vedno primarno deluje v javni sferi, a doma je kot glava družine tudi ljubeči in razumevajoči oče in mož. Začne se jih spodbujati, da svoja čustva jasneje izražajo ne

⁵⁵ Shields, A. Stephanie. »Passionate Men, Emotional Women: Psychology Constructs Gender Difference in the Late 19th Century.« *History of Psychology*, 10/2 (2007), 94–98.

le doma, temveč tudi v javnosti, saj lahko to pozitivno vpliva na razvoj trgovine in političnega ozračja v skupnosti. S tem pa se čustvene norme ne zrahljajo, kvečjemu nasprotno: (sploh) moško čustvovanje postane še bolj ukalupljeno v raznovrsten set čustvenih zapovedi, ki variira od situacije do situacije in s tem moško populacijo spravlja v tesnobo pred morebitnim javnim osmešenjem zaradi nepazljivega kršenja zapriseženih norm.⁵⁶

O fenomenu romantičnega prijateljstva je tako nemogoče razpravljati, ne da bi ga razumeli v kontekstu čustvenega režima 19. stoletja. Ker je potlačitev čustev zamenjalo njihovo primerno upravljanje in ker je tudi večje – a nadzorovano! – moško izražanje čustev postalo normativ, lahko rečemo, da za čustveno krajino 19. stoletja velja porast intenzitete ljubečih čustev. Ta so se seveda izražala v skladu s takratnimi družbenimi vzorci predvsem v družinskem okolju in partnerskem ter prijateljskem odnosu. Da so bili taki vzorci obnašanja spodbujani in odobravani, nam pričajo številni ohranjeni priročniki, leposlovje, korespondence in dnevniški zapisi.⁵⁷ Ljudje so svoja čustva vestno zapisovali, bodisi v pisma bodisi v dnevnike; sploh za zadnje so veljala natančna meščanska določila o tem, kaj in kako se sme zapisati, da je še dopustno, a vseeno služi kot zdravilo srčnim ranam. Sploh ženski dnevniki so postali zakladnice spominov, saj so lahko meščanke prav z dnevniškim pisanjem svojo lastno eksistenco smiselno umestile v družinski in socialno-kulturni prostor.⁵⁸

Obrat od razsvetljenske racionalnosti k čustvenosti (in sentimentalizmu) poznega 18. in celotnega 19. stoletja se mdr. pripisuje tudi omejevanju političnih pravic in nadzorovanju političnega diskurza v prvi polovici stoletja; dober primer tega je Avstrijsko cesarstvo z Metternichovim režimom, ki je strogo bdel nad avstrijskim političnim poljem. Meščani so zato večji del pozornosti od delovanja v javnem preusmerili v zasebno, torej v dom, družino in osebne (kolegialne in prijateljske) stike. Z nakupovanjem hiš ali dvorcev na podeželju (po vzoru plemstva) so se umikali v naravo, ki jim je predstavljala zatočišče pred praznim mestnim življenjem. Mirnost, a hkrati silnost narave, idealizacija podeželja in folklornega ter povečan interes za zasebno in s tem intimno so izoblikovali novo umetniško smer, ki je prevladovala v prvi polovici 19. stoletja in ponekod v predrugačeni obliki vztrajala vse do preloma stoletja – romantiko. Romantika z osrednjim motivom razkola med idealom in stvarnostjo je v ospredje postavljala eksotičnost, fantastičnost in predvsem globoko čutečega posameznika, dojemljivega

⁵⁶ Corrigan, John. *Business of Heart: Religion and Emotion in the Nineteenth Century*. CA: University of California Press, 2002, 128–129.

⁵⁷ Selišnik, »Ljubezen in prijateljstvo,« 57–58.

⁵⁸ Verginella, Marta. »Zgodovinska raba avtobiografskih virov in značilnosti ženskega avtobiografskega pisanja.« V: *Avtobiografski diskurz: Teorija in praksa avtobiografije v literarni vedi, humanistiki in družboslovju*, ur: Alenka Koron in Andrej Leben, 95–109. Ljubljana: Založba ZRC, 2011, 99–103.

za lepoto in mogočnost narave, ki jo sentimentalno slavi. Posameznikovo individualno, subjektivno čustvovanje in dojetje stvarnosti sta bila potemtakem razumljena kot edina prizma, skozi katero lahko posameznik ugleda resnico sveta in doseže svojo osebno, tj. partnersko, prijateljsko ali drugo intimno srečo. Smisel t. i. romanticizma je doseči eksistencialno avtentičnost in oblikovati izvirnega individuuma, ki se posveča dvema najpomembnejšima čustvoma tega obdobja – romantični ljubezni in (romantičnemu) prijateljstvu. V tem obdobju tako ideal romantične ljubezni doseže razcvet, preseže idejo trubadurske ljubezni in jo poveže z zakonsko srečo, v kateri sta partnerja združena v večni duhovni zvezi. Hkrati pa ne preseneča, da je velik del romantičnega pogleda na svet usmerjenega tudi v prijateljstvo, ki s sentimentalnim in intimnim jezikom ljubezni to pomembno institucijo popolnoma prevzame; ne le pri ženskih, temveč (vsaj deloma) tudi pri moških prijateljstvih.⁵⁹

Čeprav se je romantika v evropskem kontekstu v drugi polovici stoletja začela umikati realizmu in nato naturalizmu, je v osrednji Evropi in sploh v slovenskem prostoru vztrajala do konca stoletja, saj predvsem slovenska literatura realizma v strogem pomenu besede (z izjemo denimo Kersnika, pa še to pogojno) ni nikoli zares sprejela. Obdobje postromantike, romantičnega realizma ali preprosto obdobje med romantiko in realizmom je vztrajalo vse do konca stoletja in sicer v številnih različicah; nemška romantika je bila veliko bolj povezana z duhovnostjo in religioznostjo kot npr. francoska, ki je dajala večji poudarek erotičnosti in spolnosti. Romantična ideja doživljanja sveta je tako temeljno vplivala na razumevanje medosebnih odnosov 19. stoletja, njihovo materializacijo in verbalizacijo, za nas pa je predvsem zanimiv njen vpliv na prijateljstvo, ki v svoji novi, romantični obliki, postane zaradi čustvene intenzitete za bralca 21. stoletja siloma nenavadna, a vznemirljiva in enigmatična institucija.⁶⁰

3.2. ROMANTIČNO PRIJATELJSTVO KOT LJUBEZEN SORODNIH DUŠ

Raziskovanje romantičnega prijateljstva se je v zgodovinopisju začelo relativno pozno, in sicer sočasno s feminističnim obratom k preučevanju zgodovine iz ženske perspektive v sedemdesetih letih 20. stoletja. Feministične zgodovinarke so začele preučevati, za (moške) zgodovinarje prej nezanimivo, institucijo ženskega prijateljstva, ki je bila takrat razumljena kot del (manj pomembnih) ženskih obdobj, ko ta ni zaposlena s heteroseksualno romantično zvezo.

⁵⁹ Selišnik, »Ljubezen in prijateljstvo,« 57–61.

⁶⁰ Prav tam, 58.

V času poroke in materinstva je bilo prijateljstvo zreducirano na pomoč pri »ženskih zadevah«; če je prestopilo mejo nujnega oz. potrebnega ali bilo v škodo partnerski zvezi, je že obstajala možnost, da bo označeno kot nenormalno, v najbolj milem primeru nenavadno. V razumevanju prijateljskega odnosa 20. stoletja je bila ločnica med seksualnim in neseksualnim zelo jasno začrtana in njen morebiten, še tako bežen, prestop je že veljal za lezbištvo.⁶¹ Globlje prijateljstvo med moškimi je kot čudaško pravzaprav lahko hitro obveljalo že v 19. stoletju in številčnejših raziskav o intimnejših moških prijateljstvih do pred kratkim v resnici ni bilo.⁶²

Katalizator povečanega zanimanja za romantično prijateljstvo predstavlja prelomni članek Carroll Smith-Rosenberg »The Female World of Love and Ritual« iz leta 1975, v katerem je predstavila izsledke raziskave o odnosih med ženskami v Ameriki 19. stoletja, temelječi na analizi dnevnikov takrat živečih Američank. Članek se je fenomena romantičnega prijateljstva lotil z drugačnim pristopom: namesto do tedaj prevladujočega raziskovanja v okviru psihološkega konteksta (v tem primeru psihopatologije in takrat prevladujoče Freudove libidinalne teorije) se avtorica odloči ženska prijateljstva 19. stoletja preučevati znotraj kulturnega in socialnega konteksta in posameznikovo psihoseksualno perspektivno postavi v ozadje. Avtorica zagovarja, da prijateljstev 19. stoletja ne moremo zares razumeti, če jih ne raziskujemo v širšem kontekstu družbenih razmerij in vrednot; prijateljstva moramo umestiti v razmerje do takratne družine oz. družinskih vezi in spolnih družbenih vlog znotraj družine in družbe nasploh. Smith-Rosenberg iz tega izpelje, da ženskega prijateljstva tudi ne moremo preučevati kot izoliran pojav, temveč kot enega izmed vidikov vezi, ki so jih med seboj tvorile ženske. Vse vezi med materami in hčerami, sestrami, sestričnami, sosedami in ostalimi prijateljicami, ki so jih ženske spletale skozi življenje, po Smith-Rosenberg predstavljajo temeljni okvir za raziskovanje naklonjenosti in intimnosti med ženskami 19. stoletja. S tem se namreč fokus z (morebitne) odklonskosti prenese na raziskovanje takrat legitimnih oblik čustvenih vzorcev in norm.⁶³

Prijateljstva 19. stoletja so bila namreč intimna prijateljstva; v literaturi sicer zasledimo različna poimenovanja – sentimentalno prijateljstvo, ljubezen sorodnih duš, bostonska poroka ali, sicer najpogosteje uporabljeno, romantično prijateljstvo. Ta intimna prijateljstva veljajo za specifično historično razmerje 19. stoletja, čeprav literarna zgodovinarica Lillian Faderman trdi, da ta svojevrstna in skozi čas tudi izjemno spoštovana socialna institucija obstaja vsaj od

⁶¹ Martin, Sylvia. »These Walls of Flesh: The Problem of the Body in the Romantic Friendship/Lesbianism Debate.« *Historical Reflections*, 20/2 (1994), 245.

⁶² Selišnik, »Ljubezen in prijateljstvo«, 62.

⁶³ Smith-Rosenberg, »The Female World«, 2–3.

renesanse dalje. V grobem gre za globoko intimna prijateljstva med ženskami in tudi moškimi, za katera je značilno intenzivno izkazovanje čustev (verbalno in telesno), pisno izražanje le-teh v jeziku (današnje) romantične ljubezni in obljubljanje večne zvestobe ter vdanosti.⁶⁴ Pogosto je tudi vizualno telesno občudovanje prijateljev in prijateljic; ženske so svoje prijateljice opisovale kot čudovite, božanske, krasne in se navduševale nad njihovo lepoto, fantje pa so tudi radi pohvalili čvrsto in vitko postavo svojih prijateljev.⁶⁵ Izrazite čutnosti in telesnosti si sicer niso izražali tako zlahka, a zelo običajno je bilo deljenje postelje, božanje po laseh, intenzivno objemanje in občasno tudi – poljubljanje. Takšno obnašanje lahko obrazložimo z modo, ki je ženskam 18. in 19. stoletja praktično zapovedovala, naj se med seboj strastno zaljubljujejo in se, obratno, z moškimi do poroke ne spuščajo v kakršna koli razmerja. Faderman trdi, da pravzaprav ne moremo raziskovati ženskih korespondenc 19. stoletja, ne da bi vsaj na enem mestu odkrili žensko strastno zavezanost druge drugi. Neizmerna predanost in dosmrtna zaobljuba sta veljali za družbeno opravičljivo, saj naj ne bi oskrunjali platonističnega prijateljskega ideala.⁶⁶ Romantično prijateljstvo je bilo tako v 19. stoletju razumljeno kot častna in čednostna institucija, saj je družba verjela, da izpolnjuje pozitivne funkcije, kot je tolažba nesrečno poročenih žensk, segregiranih deklet itd.⁶⁷ Ženske, ki so bile zaradi moškega delovanja v javni sferi zunaj svojih gospodinjskih dolžnosti prepuščene same sebi, so večinoma našle sorodne duše druga v drugi. Družile so se in pospeševale »srčne vrednote«.⁶⁸

Moški niso verjeli, da lahko ta institucija heteroseksualno matrico ogrozi, vse dokler so ženske ohranjale znake tradicionalne ženstvenosti. Če je ženska prevzela način oblačenja in obnašanja, značilnega za moške, je bila silovito sankcionirana. Prevzemanje moške vloge je sugeriralo tudi na prevzemanje moške seksualne vloge in s tem poseg v domeno moških pravic, dolžnosti in privilegijev, kar je bilo nedopustno.⁶⁹ Taki odkloni so bili možni zgolj za ženske iz določenih družbenih segmentov – igralke, klovnese in druge javno nastopajoče, ki sta jim bili zaradi poklicnega »čudaštva« ekstravagantnost in eksotičnost oproščeni, ter ženske najvišjih družbenih slojev, ki so bile finančno neodvisne (npr. švedska kraljica Kristina, ki pa se je zaradi odklonitve poroke vseeno morala odpovedati prestolu).⁷⁰ Ženstvena ženska v romantičnem

⁶⁴ Greif, Tatjana, Nataša Velikonja. *Zamolčane zgodovine*. Ljubljana: Škuc, 2018, 167–168.

⁶⁵ Corrigan, *Bussiness of Heart*, 130–132.

⁶⁶ Faderman, *Več kot ljubezen moških*, 83.

⁶⁷ Velikonja, *Zamolčane zgodovine*, 169.

⁶⁸ Faderman, Lillian. »Čudna dekleta in ljubimke iz somraka.« *Časopis za kritiko znanosti* 42/256 (2014): 189–217. <http://www.dlib.si/results/?euapi=1&query=%27keywords%3d%C4%8Dudna+dekleta+in+ljubimke+iz+so+mraka%27&sortDir=ASC&sort=date&pageSize=25> (Dostop: januar 2020).

⁶⁹ Velikonja, *Zamolčane zgodovine*, 169.

⁷⁰ Faderman, *Več kot ljubezen moških*, 62–63.

prijateljstvu pa je bila še vedno dojeta kot bitje brez seksualnega naboja in dve taki prijateljici v paru sta moškemu pogledu delovali seksualno neagresivni in s tem nista posegali v moško lastništvo nad ženskim telesom.⁷¹ Ker so se ženske večinoma slej ko prej vdale heteroseksualnim pričakovanjem družbe in se poročile, je bilo romantično prijateljstvo razumljeno skorajda kot norma ali vsaj običaj, »vaja deklišтва za veliko dramo ženskega življenja«. ⁷² Moški so namreč v zakonu cenili žensko vdanost in rahločutnost, a ker so čustvene norme pred poroko prepovedovale stike med nasprotnima spoloma, so v romantičnem prijateljstvu videli razmerje, v katerem se lahko njihove bodoče žene na področju čustvovanja do potankosti izpopolnijo. Dokler so taka razmerja moškim torej koristila, so bila smatrana kot dovoljena in družbeno zaželena. Verjetno je to tudi razlog, zakaj romantična prijateljstva niso bila preganjana niti po poroki; če se zakonski par ni ujemal, je bilo bolje, da je ženska iskala tolažbo v svoji prijateljici in ne pri drugem moškem, saj s tem ni povzročala bistvene škode.⁷³ A čeprav moški trenj med poroko in ženinim romantičnim prijateljstvom niso opazali, so ženske na to velikokrat gledale drugače. Romantično prijateljstvo je ženskam pogosto predstavljalo čas, ko so lahko še sanjale o upih in ambicijah, ki so jih z vstopom v zakon nato morale zatreti. S poroko se je namreč ženska pravzaprav odrekla lastni identiteti in prevzela moževo. Nemalokrat je mož zaradi službe ženo odpeljal tudi daleč stran od njenega rodnega kraja, kar je romantičnim prijateljicam predstavljalo neizrekljivo grozoto. Že ko se je ena izmed prijateljic poročila, je to druga pogosto občutila kot nepredstavljivo izgubo, po selitvi pa sta prijateljstvo lahko naprej negovali le še s pomočjo redne korespondence, kar je v odnosu večkrat povzročilo trenja. Da je bilo negovanje prijateljstva po poroki dramatičen preobrat v življenju žensk, pričajo številni priročniki, ki so ženskam v 19. stoletju svetovali, kako prijateljstva obdržati tudi v tej fazi življenja. V priročnikih, kot sta bila *A Woman's Thoughts About Women* in *The Friendship of Women*, je poroka predstavljena kot najhujši možni dogodek v imaginariju 19. stoletja – pokop pri živem telesu. Nemalokrat je referirana tudi kot smrt ali grob prijateljstva. Tako izrazoslovje jasno pokaže, da je poroka ženskam nemalokrat predstavljala uničenje prej dolgo negovanega romantičnega prijateljstva.⁷⁴ Podobno je poroka presekala tudi moška

⁷¹ Velikonja, *Zamolčane zgodovine*, 169.

⁷² Faderman, »Čudna dekleta«, 7.

⁷³ Faderman, *Več kot ljubezen moških*, 84–86.

⁷⁴ Furneaux, Holly. »Emotional Intertexts: Female Romantic Friendship and the Anguish of Marriage.« *Australasian Journal of Victorian Studies*, 14/2 (2009), 25–30.

romantična prijateljstva. Moški so s poroko prevzeli povsem drugačno družbeno vlogo kot prej in bili s tem nežnosti romantičnega prijateljstva primorani pustiti daleč za seboj.⁷⁵

Da je romantično prijateljstvo (med ženskami) doživelo zenit v drugi polovici 19. stoletja, je mdr. tudi posledica odpiranja izobraževalnih možnosti, do katerih prej ženske niso imele dostopa. Sploh v Ameriki, na prelomu stoletja tudi na Slovenskem, so feministke poleg zahtev po volilni pravici agitirale tudi za več možnosti v delu in izobrazbi. Odpiranje univerz ter izobraževanje za poklic, ki bi omogočil finančno neodvisnost, je ženskam naposled dopustilo, da se jim ni bilo več treba poročati zgolj zaradi potrebe po preživetju, tj. finančni preskrbljenosti.⁷⁶ Odprle so se namreč nove zaposlitvene možnosti: učiteljica, vzgojiteljica, bolničarka, pomočnica, družica drugim ženskam itd., ki pa so zahtevale določeno stopnjo izobrazbe.⁷⁷ To so si ženske lahko pridobile na ženskih kolidžih, ki so se v drugi polovici 19. stoletja močno razširili po ameriških tleh, z manjšo zamudo po Veliki Britaniji, na prelomu stoletja pa se je višje šolstvo ženskam odprlo tudi drugod po zahodni in osrednji Evropi.⁷⁸ Kolidži so bili namenjeni ženskam srednjega in višjega razreda za pridobitev izobrazbe, ki naj bi (skorajda) ustrezala moški fakultetni, vendar s tem dodatkom, da so bile tu gojenke deležne tudi moralne in duhovne vzgoje; večina ženskih kolidžev je namreč ženske pripravljala za ali učiteljice ali izobražene življenjske sopotnice bodočemu zakonskemu partnerju.⁷⁹

R. Cuomo v svojem magistrskem delu natančno razišče dva ženska ameriška kolidža: Mount Holyoke in Smith College, ki sta sicer na prelomu stoletja ubrala različni strategiji ukvarjanja z ideologijo »nove ženske«, razmerjem med spoloma in problemom romantičnega prijateljstva. Oba kolidža sta ženskam srednjega razreda nudila homosocialno žensko okolje, v katerem so se lahko razcvetela intimna ženska prijateljstva, kakršna so bila v 19. stoletju odobravana. Študentke so se lahko družile na številnih sprejemih, recitalih, plesih in predstavah, včlanjevale so se lahko v klube idr. Druženja so sicer običajno potekala v skupinah več deklet, pogosta pa je bila tudi udeležba v parih; na Smith College je bila npr. uveljavljena navada zmenkarij (angl. dating), ko je starejše deklet povabilo mlajše na sprehod, predstavo, recital idr. Prejeti vabilo starejše študentke se je smatralo kot privilegij. Študentke so hodile na »zmenke« z različnimi dekleti, s čimer so si širile socialo mrežo in spoznavale različna dekleta, lahko pa so se

⁷⁵ Rotundo, E. Anthony. »Romantic Friendship: Male Intimacy and Middle-Class Youth in the Northern United States, 1800–1900«. *Journal of Social History*, 23/1 (1989), 16–19.

⁷⁶ Faderman, »Čudna dekleta«, 8–12

⁷⁷ Velikonja, *Zamolčane zgodovine*, 171.

⁷⁸ Faderman, *Več kot ljubezen moških*, 206–208.

⁷⁹ Cuomo, S. Rosalind. »Very special circumstances: women's colleges and women's friendships at the turn of the century.« Magistrska naloga, University of Massachusetts Amherst, 1988, 7.

intenzivno posvečale zgolj eni. Včasih je zaradi tega prišlo tudi do ljubosumja. Obstajale so tudi druge navade, ki se z današnjega gledališča morda zdijo nenavadne: na šolskih plesih so se nekatera dekleta oblekla v moška oblačila in vabila ostala dekleta na ples. Dekleta so sicer o svojih prijateljicah govorila kot o očarljivih in ljubkih, opevale so njihovo postavo, videz in ženstvenost. Tudi fizična bližina jim ni bila tuja: med recitali ali predstavami so sedele druga drugi v naročju, ponoči pa so si večkrat delile posteljo. Dekleta užitka v fizični intimnosti med seboj niso skrivala, kar ponovno dokazuje, da je bilo tako obnašanje do preloma stoletja družbeno povsem sprejemljivo. Posebna oblika takih prijateljstev so bile simpatije («crushes» na Smith College in »mashes» na Holyoke), ki so veljale za strastno in spontano željo do drugega dekleta in niso bile nujno vezane na študentkino najboljšo prijateljico. Ker so se pesmi, kot so »My Freshman Crush«, pogosto pojavljale v študentskem časopisu, zgleđa, da so bile istospolne simpatije v okolju kolidža sprejete kot nekaj naravnega. Te pesmi so senzualno slavile svoje simpatije in izpovedovale obžalovanje, če jim čustva niso bila vračana v enaki meri. Podobno priljubljeno je bilo tudi zbiranje fotografij najlepših deklet na kampusu. Tiste, ki so vsemu temu oporekale, jim niso zato, ker bi v njih videle nekaj nenaravnega, temveč ker so se jim zdele otročje. Dekleta so simpatije do svojih sošolk lahko gojila tudi hkrati s simpatijami do fantov, ki so jih srečale izven kolidža. To sicer ni bilo najbolj pogosto, saj v svojih dnevnikih fante svoje starosti običajno opisujejo kot bitja, s katerimi nimajo ničesar skupnega. Izražanje ljubezni do svojih (romantičnih) prijateljic je bilo na kolidžih stvar navade, ki so jo gojenke morebiti prevzele tudi zaradi svojih profesoric – te so pogosto uživale v romantičnih prijateljstvih in si v bivanjskih delih kolidža skupaj s prijateljico delile bivalne prostore ter preživljale proste dele dneva. Taka življenjska ureditev je bila v Ameriki znana tudi kot bostonska poroka. Pedagoški kader je za romantična prijateljstva in simpatije med dekleti vedel in do njih gojil nevtralen odnos, dokler zaradi ljubosumja ali drugih ekscesov ni prišlo do težav. Odnos do ženskih razmerij v kolidžih se je spremenil šele na prelomu stoletja, ko so zaradi ideologije nove ženske, upada porok in prodora seksologije v splošno javnost ženski kolidži prišli pod drobnogled strokovne in laične javnosti.⁸⁰

Ne čudi torej, da so kolidži veljali za prava torišča romantičnih prijateljstev, zatreskanost v profesorico pa je veljala za zelo normalno, kot »bolezen novink«. Ženske so na kolidžih našle enako misleče sodobnice, ki so jim predstavljale poleg intelektualne tudi čustveno oporo in zavezništvo, saj so bili moški do izobraženih žensk sila nezaupljivi in jih bili tudi manj pripravljeni jemati v zakon. T. i. bostonska poroka po zaključenem izobraževanju je bila tako

⁸⁰ Cuomo, »Women's Colleges«, 35–68.

precej običajna, saj so se ženske v skupnem gospodinjstvu lažje posvetile svojim zanimanjem in karieri ob čustveni podpori svoje prijateljice, ne da bi morale svoj čas v celoti nameniti družini.⁸¹ V tem obdobju se tako pojavijo povsem nove oblike ženskega prijateljstva, kot so denimo intelektualno-profesionalna prijateljstva, prijateljstva mentorica-učenka ali kompanjonka oz. družabnica za potovanja.⁸² Sploh zadnja vrsta prijateljstva je ženskam končno omogočila, da so se znebile spremstva gardedam, daleč proč od domačega kraja pa jim je bilo omogočeno tudi več svobodnega obnašanja. V oddaljenih krajih so ženske pogosto zavrgle utesnjujoča viktorijanska oblačila, predvsem korzete, in se odločile za ohlapnejša popotna oblačila. Znan je primer mladih prijateljic Frances Cobbe in Matilde Hays, ki sta odpotovali v Rim obiskati razvpito skupnost mladih, seksualno eksperimentalnih žensk v žensko-moških oblačilih, zbranih okrog znane kiparke Harriet Hosmer. Kaj takega je bilo še dvajset let pred tem povsem nemogoče.⁸³

Čeprav je bilo romantično prijateljstvo v veliki meri domena žensk, to ne pomeni, da ga med moškimi ne zasledimo, a redkeje. Sploh na Slovenskem se zdi, da moška prijateljstva nikakor ne dosežejo intenzitete, ki so si jo delile ženska. Moška prijateljstva naj bi bila že po naravi drugačna in intenzivna prijateljstva so bila lahko hitro označena za čudaška.⁸⁴ Tudi Pavlina Pajk v svojih *Aforizmih o prijateljstvu* piše, da so »moški /.../ v prijateljstvu bolj izbirčni in hladni; zato je prijateljstvo med moškimi redkejše /.../.«⁸⁵ Teza, da intimnih moških prijateljev ni bilo, je sicer sedaj ovržena; v zadnjem času se raziskave posvečajo npr. moškim prijateljstvom med vojno.⁸⁶ Zdi se, da so se tudi intimna moška prijateljstva v večji meri izoblikovala v času, ko so moški obiskovali univerzo ali kolidže. Tkanje intimnih prijateljev je predstavljalo prehod iz grobe deškosti v oblikovanje prave moškosti in sklenitev ožjega kroga prijateljev je bil prvi korak k temu, da je deček postal mož. Raziskava R. Friedman o življenju ruskih študentov na Univerzi Nikolaja I. je pokazala, da so bili študentje ruskih univerz močno podvrženi romantičnim tokovom, sploh iz Nemčije, in prijateljske odnose gojili na podlagi Schillerjeve romantične podobe prijateljstva. Romantično filozofijo so študenti poslušali v predavalnicah in tudi neformalna druženja po urah so s profesorji in mentorji ničkolikokrat minila v razpravljanju o romantičnih idealih. Profesorji so študente celo spodbujali, naj svojo

⁸¹ Faderman, »Čudna dekleta«, 8–12.

⁸² Selišnik, »Ljubezen in prijateljstvo«, 62.

⁸³ Nestor, Pauline. »Female Friendships in mid-Victorian England: New Patterns nad Possibilities. *Literature & History*, 17/1 (2008), 39.

⁸⁴ Selišnik, »Ljubezen in prijateljstvo«, 70.

⁸⁵ Pajk, *Aforizmi o prijateljstvu*, 35.

⁸⁶ Selišnik, »Ljubezen in prijateljstvo«, 62.

moškost oblikujejo na podlagi romantičnega modela. Tu so posebej izpostavljali Schillerja (mestoma tudi Byrona) in njegovo idejo, da lahko le s pomočjo močnih prijateljskih vezi mladi mož doseže svoj polni potencial. Mladi študenti so tako gojili intenzivna romantična prijateljstva, kakršna smo lahko opazovali pri ženskah. Tudi oni so v dnevnikih in pismih svoja čustva do prijatelja popisovali v jeziku hrepenenja, želje, vdanosti in potrebe. Ko se je npr. študent Kostenetski po dolgem času spet srečal s svojim prijateljem, so mu na oči stopile solze; preplavilo ga je spoznanje, kakšno bolečino je prenašal med njuno ločitvijo, in prijatelja je ljubeče prijel za dlani. Takih prizorov je bilo nemalo, redko ni bilo niti ljubosumje, ko se je prijatelj preveč posvečal drugemu kolegu ali prikupni mladenki.⁸⁷

Raziskava torej pokaže, da je romantično prijateljstvo med moškimi zagotovo obstajalo, čeprav v manj izraziti meri kot pri ženskah. Odgovor, zakaj je indicev romantičnega prijateljstva v moških zapisih manj, ponuja A. E. Rotundo v svoji raziskavi o moški intimnosti med ameriškimi mladostniki 19. stoletja. Rotundo trdi, da je intimno romantično prijateljstvo med moškimi vsekakor obstajalo, vendar je nasprotno od ženskega romantičnega prijateljstva vezano le na eno obdobje v moškem življenju – na čas mladosti. Prijateljstvo v moški mladosti je grobo agresijo deškosti zamenjalo za nežna čustva srca. Mladi fantje so si naklonjenost izkazovali z nežnimi gestami in globokimi objemi; njihovo intimno obnašanje je mejilo na današnje dožemanje romance. Vsak izbrani prijatelj v mladosti še ni postal romantični prijatelj. Večina bližnjih prijateljev je skupaj kovala ambiciozne karijerne načrte, iskala pot do uspeha in se spodbujala pri tveganju, nekatera prijateljstva pa so vzbrstela v intimnejša in intenzivnejša. Tako kot ženska romantična prijateljstva so bila tudi ta, če so se zgodila v obdobju mladosti, sprejeta kot družbeno povsem sprejemljiva. Zanimivo je sicer, da je pogosta tema korespondenc med tesnimi romantičnimi prijatelji občudovanje gospodičen, česar (tj. občudovanja mladih gospodičev) pri ženskih romantičnih prijateljstvih skorajda nikoli ne zaznamo. Prijatelji o mladih damah vročično razpravljajo, a hkrati zvezo s svojim prijateljem razumejo pravzaprav v pomenu poroke. Romantičnega prijatelja dojemajo kot življenjskega partnerja, s katerim lahko delijo življenjsko srečo in žalost, objeme, dotike in poljube. Kot v enem izmed pisem zapiše mladi James Blake: »Zgodaj [on in Wyck] sva odšla spat in najino prijateljstvo je v objemu drug drugega mirno potonilo v spanec.«⁸⁸ Deljenje postelje in spanje v objemu torej ni bilo nič neobičajnega. Ko so mladi fantje zapustili dom in se odpravili v svet, so si zaradi draginje večkrat delili sobo in tudi posteljo; Joshua Speed je takrat mlademu Abrahamu

⁸⁷ Friedman, Rebecca. »Romantic Friendship in the Nicholaevan University«. *The Russian Review*, 62/2 (2003), 262–263, 266–272.

⁸⁸ Rotundo, »Male Intimacy«, 5.

Lincolnu ponudil deljenje vzmetnice, čeprav sta se poznala le nekaj ur! Deljenje postelje je bilo med mladimi neporočenimi moškimi stvar običaja, sploh v natrpanih gostilnah in motelih, v katerih je primanjkovalo prostih postelj. Vse intimne fizične geste, kot mdr. spanje, so mladi romantični prijatelji opravičevali s prijateljski zgledi iz antike: sklicevali so se na dela Aristotela in Cicera ter za zgled imeli tesno prijateljstvo med Damonom in Pitijem in bibličnima Davidom in Jonatanom. Rotundo navaja, da lahko med moškim in ženskim romantičnim prijateljstvom potegnemo številne vzporednice oz. ga lahko primerjamo skorajda paralelno: za obe vrsti prijateljstva je torej značilna globoka vdanost in predanost, razumevanje prijatelja kot neke vrste partnerja, izpovedovanje čustev (strasti, pogrešanja, hrepenenja) v jeziku ljubezni in izkazovanje fizičnega ljubkovanja (objemanje, božanje in poljubljanje), ki bi ga danes takoj označili kot homoseksualnega. Ključna razlika je torej v časovni opredelitvi: če so romantične prijateljice večino svojih prijateljstev spletle v času mladosti, a jih – če je to bilo le mogoče – gojile skozi vse življenje, so bila moška romantična prijateljstva omejena na čas njihove mladosti. V tem turbulentnem času, ko je moški zapustil dom in se prvič podal v svet na pot višjega izobraževanja ali iskanja dela, je v ostalih mladih moških iskal oporo, tovarišstvo in varnost. Romantična prijateljstva so z intimnostjo in ljubeznivostjo nadomestila nežnost in naklonjenost, ki so jo v času otroštva prejemale od matere. Fantje so se zavedali, da je njihovo prijateljstvo minljivo in da gre za kratkotrajno »otročarijo«. Vedeli so, da velika intimnost in izlivi čustev ne pritičejo moški vlogi, ki jo bodo morali odigrati po poroki. Tudi moška romantična prijateljstva so bila tako neke vrste vaja pred poroko, vaja s spolom, ki je bil poznan in s tem manj tuj. S poroko in oblikovanjem družine se je doba mladosti končala, s tem pa so se prekinila tudi romantična prijateljstva. Zamenjalo jih je obiskovanje moških klubov ter včlanjevanje v bratovščine in politične stranke. Romantično prijateljstvo je bilo, gledano s celote, tako zgolj anomalija v življenju ameriškega ali evropskega moškega.⁸⁹

Pri raziskovanju romantičnega prijateljstva se vedno zastavlja še vprašanje, ali so bila ta izjemno intenzivna prijateljstva, ki so se negovala z jezikom ljubezni, ljubezenska in seksualna ali ne. Faderman za ženska romantična prijateljstva ugotavlja, da so bila ta razmerja v vseh vidikih, morda z izjemo seksualnega, ljubezenska. Prijateljice so si med seboj izražale prekipevajočo se ljubezen in obljubljalne večno zvestobo, se med seboj tudi božale, ljubkovele in poljubljalne, a medsebojno strast razumele zgolj kot izraz duše in ne kot romantično ljubezen. Faderman se ob tem sprašuje, ali so si ženske morebitne seksualne vzgibe, ki so jih ob tem čutile, zanikale – navsezadnje morebitne strasti v nasprotju z moškimi ni izdajal noben preveč

⁸⁹ Rotundo, »Male Intimacy«, 1–19.

očitno viden dokaz. Družba je negovala podobo ženske kot bitja s šibko seksualno strastjo, ženska pa je morala seksualne vzgibe strogo obvladovati, kar je morda tudi zaviralo morebitno seksualnost znotraj romantičnih prijateljstev.⁹⁰ Vse do razvoja seksologije na prelomu stoletja ženskam namreč ni bilo treba prevpraševati dragocenih intimnosti s prijateljico (spanje v isti postelji, držanje za roke, pisanje pisem v jeziku ljubezni idr.), saj oznaka »lezbištvo« ni bila prisotna.⁹¹ A navkljub pomanjkanju seksualnega naboja (z izjemo strastnega občudovanja lepote svoje prijateljice) so bila romantična prijateljstva izjemno resna in intenzivno strastna, kot njihovo bistvo pa lahko navedemo tudi, da imata prijateljici z moškimi le malo povezav ali pa so ti povsem odtujeni oz. drugačni. Ostali značilni elementi romantičnega prijateljstva so še neporočenost oz. samskost žensk, njihovo aktivno vpletanje v različne družbene ali kulturne aktivnosti in zaposlitev v novih ženskih poklicih (npr. učiteljica).⁹² Podobno velja za moška romantična prijateljstva; kot navajata Smith-Rosenberg kot Rotundo, do konca 19. stoletja izraza homoseksualnost sploh niso poznali, sam spolni akt med predstavniki istega spola pa je bil poimenovan kot »zločin, ki ga ne smemo imenovati« ali preprosto sodomija, ki pa je bila širši leksem, ki je pod svojim okriljem združeval različne »patološke« spolne prakse (analni in oralni seks, zoofilijo itd.). A vsi izrazi so se nanašali le na spolni akt in ne na spolno identiteto ali razmerje, tak spolni akt pa je bil dojet kot vpliv hudičevskih, zunajzemeljskih sil na človeka. Mladim fantom se tako ni bilo treba obremenjevati, če so želeli svojega prijatelja objemati, se z njim crkljati ali ga poljubiti, saj bi to pomenilo, da ga v to silijo peklenski impulzi, za katere pa ni čutil, da bi jih imel. V viktorijanski dobi je zato bil objem ali poljub le izraz močne naklonjenosti, meja med heteroseksualnostjo in homoseksualnostjo pa je bila veliko bolj zabrisana, kar je posameznikom omogočilo lažje gibanje znotraj spektra emocij in seksualnosti.⁹³

To se je spremenilo na prelomu stoletja. Čez celotno 19. stoletje je bila zatreskanost v osebe istega spola del šolske in/ali univerzitetne kulture, ki se je lahko nato razvila v legitimno obliko romantičnega prijateljstva. Kot smo že omenili, je veljalo namreč splošno prepričanje, da ženske skorajda ne čutijo poželenja, za moške pa je bila to otročja igra mladostništva. Na prelomu stoletja pa so šolska in univerzitetna okolja prišla pod drobnogled, saj je novonastala veda seksologija »razkrila« obstoj ženskega spolnega poželenja in »odkrila« vzroke, ki povzročajo homoseksualnost. Dunajski psihiater Krafft-Ebing je konec 19. stoletja definiral

⁹⁰ Faderman, *Več kot ljubezen moških*, 17.

⁹¹ Faderman, »Čudna dekleta«, 3.

⁹² Velikonja, 168–170.

⁹³ Rotundo, »Male Intimacy«, 9–10.

homoseksualno poželjenje kot simptom seksualne inverzije, dedne in prirojene bolezni, ta pa naj bi bila posledica evolucijske degeneracije (tj. seksualne nemorale). Ker je homoseksualnost razumel kot prirojeno napako, do teh oseb ni bil negativno razpoložen, temveč jih je pomiloval. Vseeno pa je homoseksualnost definiral v opoziciji s heteroseksualnostjo, kar je povzročilo binarno delitev na normalno in nenormalno. Kmalu za tem je britanski seksolog Havelock Ellis postavil teorijo o dveh vrstah ženske inverzije: obstajale naj bi ženske s prirojeno inverzijo (tipično bolj možate) in ženske (tipično bolj ženstvene), ki imajo predispozicije za inverzijo, če jih ženska s prirojeno inverzijo zapelje. Prav iz te teorije se razvije teza, da so določena okolja nevarna, ker nudijo možnosti za razcvet istospolnih razmerij – in kolidži ter dekliški internati so se uvrščali v sam vrh potencialnih okolij za razvoj takih razmerij. Ellis je obsodil prej nedolžno dekliško zatrapanost kot vir razvoja homoseksualnosti, saj naj bi vsaka simpatija vsebovala elemente seksualnega, tudi če dekleti nista bili spolno aktivni. Olje na ogenj je dodatno prilil še Sigmund Freud s teorijo, da je homoseksualnost posledica nerešenih otroških psihoseksualnih travm, ki zavirajo »normalni« razvoj v adolescenci. S tem so istospolna šolska okolja postala najbolj toksični kraj za razvoj »abnormalnih« posameznikov. Ko so nova spoznanja po priljubljenih revijah pricurljala v javnost, so starši začeli s sumničenjem opazovati tesna prijateljstva svojih hčera, hkrati pa je nad prej običajnimi in celo spodbujanimi simpatijami strogi nadzor uvedla tudi šolska administracija. Pretesna prijateljstva so začeli tudi nasilno ločevati, kar je lahko privedlo do tragedij: leta 1917 sta srednješolki v Portsmouthu, New Hampshire, storili skupni samomor, ker jima starši zaradi intenzivnega in obsesivnega prijateljstva niso več dovolili stikov. Dekleti sta se ustrelili in za seboj pustili prošnjo, da bi bili pokopani v skupnem grobu in tako nadaljevali svoje razmerje tudi po smrti. Starši njuni zadnji prošnji niso ustregli.⁹⁴

Od preloma stoletja dalje se je strah pred homoseksualnostjo le še stopnjeval. Zaradi strahu pred neporočenimi, izobraženimi ženskami, ki niso želele opravljati svoje reproduktivne vloge, so začeli na začetku 20. stoletja tudi promovirati t. i. tovariško poroko, ki se je otesla restriktivnih viktorijanskih spon in je temeljila na prijateljstvu in spolni zadovoljitvi obeh zakonskih partnerjev. Večina novih zagovornikov tovariške poroke je izhajala iz Freudovih idej, da lahko zavrtta seksualna energija udari ven kot patološka anomalija, zato je bilo treba prekiniti z idejo viktorijanske ženske brez seksualnega nagona in se sprijazniti s t. i. novo žensko, ki je bila izobražena, zaposlena in v stiku s svojo seksualno energijo. Istospolna okolja

⁹⁴ Rouse, L. Wendy. »Perfect Love in a Better World: Same-Sex Attraction between Girls.« *Girlhood Studies*, 10/3 (2017), 73–81.

in spolna segregacija so v tem času veljala že za zastarela in tudi nevarna, saj naj bi spoloma onemogočala, da se med seboj spoznata. Veljalo je, da če otroci že od malega ne bodo imeli stikov z nasprotnim spolom, se lahko zgodi, da se ne bodo nikoli naučili ljubiti nasprotnega spola in bodo zato razvili nezavedno homoseksualnost. Tovariška poroka je bila zato predstavljena kot način, s katerim se bo nova ženska vseeno uspela prilagoditi meščanskemu vzorcu nuklearne heteroseksualne družine in ne bo zaradi spolnega in intelektualnega nezadovoljstva iskala utehe v bostonskih porokah, ki so bile v tistem času že označene kot nenaravna razmerja. Če ženska ni pristala v heteroseksualni poroki, je bila označena vsaj kot nezrela; Roosevelt je samostojne neporočene diplomantke, ki so živele druga z drugo, označil celo za povzročiteljice človeškega samomora. Ženske, ki ideologije nove ženske s prebujeno seksualnostjo niso sprejele in so še vedno vztrajale v romantičnih prijateljstvih oz. bostonskih porokah, so bile sedaj že a priori označene kot lezbijke, njihova razmerja pa v najboljšem primeru kot nezdrava.⁹⁵ Moška romantična prijateljstva pa so povsem izginila, saj je nežen moški postal sinonim za nemožatost in neprivlačnost, obdobje mladostniških nežnosti pa je zamenjal predrugačen proces vzpona iz deškosti v možatost, ki je fante hitro privadil na moško trdnost, podjetnost in individualizem.⁹⁶

3.3. ROMANTIČNO PRIJATELJSTVO SKOZI PRIZMO FEMINISTIČNIH IN LEZBIČNIH TEORIJ

Ključna dilema, s katero se srečujejo raziskovalci in raziskovalke romantičnega prijateljstva, je, kako ta fenomen razumeti. Večina prvih raziskav, ki so se ukvarjale s tem področjem, se je želela zgolj odmakniti od prevladujočega medicinsko-psihološkega modela, ki je diktiral, kaj je normalno in kaj nenormalno obnašanje, in preučiti fenomen znotraj ustreznega historičnega konteksta.⁹⁷ Kmalu pa se je začelo postavljati vprašanje, ali naj razumemo romantično prijateljstvo kot (prikrito) lezbištvo s seksualno komponento ali le kot specifično vrsto obnašanja, razumljenega kot posledico segregacije spolov in čustvene krajine 19. stoletja.

Carroll Smith-Rosenberg v svoji prelomni študiji namreč romantično prijateljstvo označi kot posledico globokih vezi, ki so jih med seboj spletale ženske predstavnice znotraj (razširjene) družine. Zaradi stroge delitve po spolu in s tem nastanka dveh popolnoma ločenih sfer so bili moški in ženske v družini in družbi kot celoti čustveno izjemno segregirani. Ženske se bile

⁹⁵ Simmons, Christina. »Companionate Marriage and the Lesbian Threat«. *Frontiers: A Journal of Women Studies*, 4/3 (1979), 54–56.

⁹⁶ Rotundo, »Male Intimacy«, 20.

⁹⁷ Martin, »These Walls of Flesh«, 245.

zaradi bioloških in čustvenih ritualov, kot so nosečnost, rojevanje, vzgajanje, menopavza itd., med seboj bistveno bolj povezane v čustveni in fizični intimnosti. Te vezi so oblikovale posebno žensko homosocialno mrežo in s tem nase osredinjen ženski svet. Prav zaradi vseh ritualov, ki so jih doživljale skozi življenje, so ženske podporne mreže postale malone institucionalne, saj so nadomeščale čustvene vezi, ki bi jih ob manjši spolni segregaciji ženske lahko spletale z moškimi. Družbena prepoved kakršnekoli bližnje intimnosti med mladimi fanti in dekleti je tako neposredno vplivala na močno povezovanje žensk in ga tudi podpirala kot družbeno koristnega, zaradi kompleksnosti čustvene krajine 19. stoletja in njenega sentimentalizma pa so bile te vezi še toliko bolj senzualne, kot bi bile sicer. Ženska zasebna sfera tako ni bila le zatirana podkategorija moške; v njej sta prevladovala posebno dostojanstvo in integriteta kot posledici skupnih ženskih izkušenj (ritualov) in medsebojne naklonjenosti. Znotraj zasebne sfere so ženske svoje vezi gojile s skupnim obiskovanjem cerkve, kulturo obiskovanja in pomenkovanja, pomočjo pri hišnih opravilih ... Lahko se je zgodilo, da so bile po več dni izključno v družbi žensk, ne da bi imele stike z moškimi. Ko so se npr. ženske s podeželja odpravile na obisk k oddaljeni prijateljici, so tja odpotovale za več tednov, moža pa ta čas pustile doma. To je bilo sploh značilno za ženske članice iste družine, ki so bile zaradi porok razseljene daleč po državi, stike pa so vzdrževale z izčrpno korespondenco in dolgimi obiski. Smith-Rosenberg zaključí, da so bile prav globoke vezi med ožjim ženskim sorodstvom tiste, ki so postavile temeljno strukturo, na kateri so se nato gradila in oblikovala ženska prijateljstva in homosocialne mreže nasploh, pri čemer je v osrčju teh razmerij ležal intimni odnos med materjo in hčerko. Ta je temeljil na tesni bližini in čustveni prepletenosti, zato je bil naslednji korak, tj. iskanje bližine, intime in podpore skozi preostanek življenja pri drugih ženskah, samoumeven in pričakovan. V času adolescence je hči začela izstopati iz materine homosocialne mreže in začela graditi svojo, najpogosteje v času šolanja.⁹⁸

Smith-Rosenberg priznava, da so bile vezi med ženskami velikokrat ne le čustvene, temveč tudi fizične. Iz korespondenc in dnevniških zapisov tistega časa je jasno razvidno, da imajo ta razmerja tudi romantičen in celo senzualen ton. Kako jih uvrstiti v čustveni spekter med ljubeznijo, seksualnostjo in senzualnostjo? Smith-Rosenberg trdi, da je bilo glede na žensko mrežo, ki je temeljila na medsebojni pomoči in ritualih, razumljivo, da so se ženske v iskanju intime in ljubezni obračale druga k drugi. Navsezadnje so tako obnašanje pri ostalih ženskah opazovale že od mladosti. Avtorica zato predlaga, da se ne ukvarjamo toliko s tem, ali bi jih po klasični medicinski lestvici 20. stoletja uvrščali v »normalno« (heteroseksualnost) ali

⁹⁸ Smith-Rosenberg, »The Female World«, 9–24.

»nenormalno« (homoseksualnost), temveč naj čustvene in seksualne impulze, izkazane med ženskami 19. stoletja, raje razumemo kot del čustveno-seksualnega spektra, ki je močno zaznamovan z vplivom kulturnih norm, vzorcev in naučenega obnašanja. Med obema skrajnostma se odpira polje, znotraj katerega se lahko posameznik prosto giblje, če mu le kulturne norme to pustijo, in v 19. stoletju je bilo po Smith-Rosenberg to dovoljeno.⁹⁹ Iz tega izhaja tudi Lillilan Faderman, ki trdi, da so se romantična prijateljstva ves čas gibala znotraj spektra ljubezen-senzualnost-seksualnost in da je šlo zagotovo za neke vrste ljubezenski odnos, ki pa najverjetneje ni vseboval seksualnega elementa. Faderman to pripisuje dejstvu, da so bile zaradi splošne družbene percepcije tudi ženske same prepričane, da premorejo le šibko seksualno strast, in zato seksualnih impulzov, tudi ko so jih začutile, niso razvile naprej. Pa vendar: ali je element seksualnosti res bistveno sito, ki lahko loči romantično prijateljstvo od lezbištva? Kot Faderman ugotavlja, sta že Ellis in Freud na prelomu stoletja kot lezbična opredeljevala tudi določena razmerja, ki niso vsebovala seksualne komponente. Kaj torej je ključna razlika? Ali ta sploh obstaja? Lezbištvo je imelo že takrat definicijo odnosa, v katerem se med ženskami prepletajo najmočnejša čustva in naklonjenost ter za katerega seksualni naboj ni bistven, je pa (lahko) seveda prisoten. Stopnja seksualnega izražanja je med lezbijkami različna in podobno je veljalo za takratne romantične prijateljice. Nedeljiva povezava med seksualnostjo in romantično ljubeznijo se je namreč vzpostavila šele v 20. stoletju, prej pa med seksualnim impulzom in romantično ljubeznijo ni obstajalo praktično ničesar skupnega. Toda upoštevajoč seksualno komponento ali ne, strastna in intenzivna zavezanost med romantičnimi prijateljicami je obstajala, in, kot pravi Faderman, »če z "lezbištvom" razumemo silovito čustveno razmerje, v katerem sta si ženski nadvse predani, potem so romantična prijateljstva 16., 17., 18. in 19. stoletja "lezbična".«¹⁰⁰ Predstavljeni model torej razločuje lezbištvo od prej prevladujočega medicinskega modela na način, da v ženskih razmerjih privilegira ljubezen in povezanost nad seksualnostjo.¹⁰¹

Tak model in pogled na romantično prijateljstvo je sprožil številne kritike med lezbičnimi feminističnimi teoretičarkami. Esther Newton in Liz Stanley sta model L. Faderman označili za utopičen, saj po njunih besedah obdobja pred 20. stoletjem prikazuje kot zlato dobo lezbičnih razmerij, ki jo je prekinil zlobni moški medicinski diskurz. Podobno se je odzvala tudi Lisa Moore, ki opozarja, da niso bila vsa romantična prijateljstva družbeno sprejemljiva in kompatibilna s poroko, kot to trdita Smith-Rosenberg in Faderman, največja kritika pa se je

⁹⁹ Smith-Rosenberg, »The Female World«, 27–29.

¹⁰⁰ Faderman, *Več kot ljubezen moških*, 18–20.

¹⁰¹ Martin, »These Walls of Flesh«, 247.

nanašala prav na tezo, da je bila večina romantičnih prijateljstev neseksualnih.¹⁰² Moore oporeka feminističnim razlagalkam, kot je Faderman, ki opozarjajo, naj v fenomenu romantičnega prijateljstva 18. in 19. stoletja ne iščemo lezbičnih razmerij z vidika seksualnosti, saj ta v ženskih odnosih ni igrala bistvene vloge. Moore opozarja na konflikt med izpričanim odobravanjem teh razmerij, obsodbami ženske homoseksualnosti in plahim prikazom ženske homoseksualne strasti v 19. stoletju, ki ga Smith-Rosenberg in Faderman obravnavata zgolj obrobno in s tem ustvarita posplošeno sliko romantičnega prijateljstva. Moore vidi krivdo v tem, da Smith-Rosenberg in Faderman romantično prijateljstvo obravnavata z vidika spola in pri tem izključujeta pomembnost seksualnosti oz. ta vidik obravnavata kot obrobni. Faderman namreč izhaja iz lezbične skupnosti (t. i. lezbičnega feminizma), ki kot svojo temeljno lastnost navaja (spolno) različnost z moškimi in ne seksualno željo po pripadnicah istega spola, to pa je osrednja točka, ki lezbištvo in romantično prijateljstvo zagotovo tudi povezuje.¹⁰³ Faderman zato trdi, da »če bi romantične prijateljice iz starejših dob živele dandanes, bi mnogo od njih bilo lezbičnih feministk; če pa bi lezbične feministke naših dni živele v preteklih časih, bi večina njih bila romantičnih prijateljic.«¹⁰⁴ S tem postane osrednja analitična kategorija spol in ne seksualnost, vse pa se vrti okrog feminizma in ženske različnosti od moških, seksualnost pa postane zgolj marginalizirana podkategorija, povsem podrejena spolu. Podobno je tudi pri Smith-Rosenberg, ki sicer element ženske seksualnosti obravnava previdneje – omenja namreč tudi intenzivno fizično plat, a vseeno izhaja iz razmerja mati-hči kot primarnega vzora za ženska romantičnega prijateljstva. Moore zato trdi, da je treba romantično prijateljstvo obravnavati tudi skozi družbeno kategorijo seksualnosti, ki je sicer tesno povezana s spolom, a od njega vseeno ločena. Zakaj je taka raziskava nujna, dokazuje z analizo romana *Belinda* in dnevnikov Anne Lister, v katerih se jasno kaže distinkcija pri sprejemanju romantičnega prijateljstva med »normalnimi« žensstvenimi ženskami (odobreno romantično prijateljstvo) in možato žensko in njeno prijateljico, ki vzbujata nelagodje in začudenje, saj s svojo opravo in obnašanjem stopata v polje moške družbene vloge in si prilaščata preveliko avtonomijo. S tem rušita družbeno ureditev seksualnosti in heteroseksualne norme ter postavljata pod vprašaj družinsko ureditev, kar pa je bilo nesprejemljivo. Ko je seksualni naboj, ki se izraža kot dominantno moški, razkrit, se odnos do romantičnega prijateljstva spremeni. In da je ta naboj (velikokrat) obstajal, kažejo tudi dešifrirani dnevniki Anne Lister, ki je s svojimi romantičnimi prijateljicami imela

¹⁰² Martin, »These Walls of Flesh«, 247–249.

¹⁰³ Moore, Lisa. »"Something More Tender Still than Friendship": Romantic Friendship in Early-Nineteenth-Century England.« *Feminist Studies*, 18/3 (1992), 501–502.

¹⁰⁴ Faderman, *Več kot ljubezen moških*, 22.

seksualna razmerja; v svojih zapisih je celo skeptična, da bi lahko romantična prijateljstva brez seksualnega naboja sploh obstajala, in seksualnost razume kot osrednji kontekst, znotraj katerega se romantično prijateljstvo oblikuje. Moore se s takimi navedbami tako oddaljuje od spolno fokusiranega pogleda na romantično prijateljstvo in ga pomika v polje seksualnosti.¹⁰⁵

Ali so bila romantična prijateljstva v večini tudi seksualna ali ne, verjetno ne bomo nikoli vedeli. Tudi dnevniki in pisma kot primarni viri nam ne ponujajo vedno jasne slike, saj so v meščanski družbi veljala stroga pravila pri zapisovanju čustev, ki so onemogočala morebitne neposredne popise spolnosti med ženskami (ali moškimi).¹⁰⁶ Tudi v večini leposlovnih ali drugih besedil 19. stoletja spolna identiteta ni tematizirana kot izmuzljiva ali spremenljiva, je pa avtoričin spol že vtisnjen v pripovedne strukture.¹⁰⁷ Zdi se, da se pri raziskovanju te teme naposled vedno najdemo na razpotju: ali sodobne lezbične teoretičarke v romantičnem prijateljstvu preveč iščejo svojo »lastno zgodovino«, s čimer se želijo revitalizirati in poiskati korenine, ki so jim bile v 20. stoletju nasilno odrezane, ali pa se feministične avtorice preveč trudijo zagovarjati romantično prijateljstvo kot neseksualno, ker delujejo ukalupljeno v heteroseksualno matrico, zaradi česar v romantičnem prijateljstvu nočejo videti elementov seksualnega lezbištva? Zgodovinopisje na podlagi dosedanjih raziskav in upoštevajoč čustveno krajino 19. stoletja sicer sledi feminističnim teorijam, kot sta jih zakoličili Smith-Rosenberg in Faderman, a morda bodo nove raziskave v prihodnosti to stališče omajale. Čustvena krajina namreč ne more biti imperativni kategorialni aparat, saj so, kot trdi Faderman, celo v izrazito sentimentalnem 19. stoletju znali razločevati med izumetničeno ponarejenim in pristnim čustvovanjem.¹⁰⁸

¹⁰⁵ Moore, »Something More Tender«, 503–507.

¹⁰⁶ Faderman, *Več kot ljubezen moških*, 142.

¹⁰⁷ Mihurko Poniž, Katja. »Začetki ženskega avtobiografskega diskurza na Slovenskem.« V: *Avtobiografski diskurz: Teorija in praksa avtobiografije v literarni vedi, humanistiki in družboslovju*, ur: Alenka Koron in Andrej Leben, 247–261. Ljubljana: Založba ZRC, 2011, 249.

¹⁰⁸ Faderman, *Več kot ljubezen moških*, 92.

4. ROMANTIČNO PRIJATELJSTVO V KORESPONDENCAH IN PISMIH SLOVENSKE INTELIGENCE 19. STOLETJA

4.1. ŽENSKO ROMANTIČNO PRIJATELJSTVO ALI »SEDAJ SEM NAVEZANA NA TE, EDINO NA TE ...«

Tudi na Slovenskem se je sploh v drugi polovici 19. stoletja med ženskami razpasel trend ženskega romantičnega prijateljstva, ki so ga nekatere gojile kot kult. To je bilo povezano tudi z večjo samostojnostjo žensk, ki so si lahko finančno neodvisnost pridobile v novih ženskih poklicih, kot so denimo družabnica, potovalna kompanjonka, učiteljica, bolničarka idr. Zlasti učiteljica je postal poklic, ki se ga je posluževala večina Slovenk, ki so si bodisi želele neodvisnosti bodisi morale v čakanju na snubca prislužiti denar za preživetje, ker so prihajale iz slabšega socialnega okolja. Večina njih je bila bolj izobrazena in v stiku s prevladujočimi literarnimi tokovi ter se v pisanju preizkušala tudi sama. Tako ne preseneča, da indice romantičnega prijateljstva najdemo v korespondencah učiteljic, pesnic, pisateljic in časopisnih urednic, mdr. pri Vidi Jeraj, Kristini Šuler, Zofki Kveder, Marici Nadlišek Bartol, Marici Strnad, Milki Mankoč, Ljudmili Poljanec in drugih.

V Rokopisni zbirki Narodne in univerzitetne knjižnice (NUK) smo pregledali fonde Marice Strnad (Ms 1175), Vide Jeraj (Ms 1213) in, najobsežnejšega, Marice Nadlišek Bartol (Ms 703), ki so vsebovali korespondenco s takrat uglednimi slovenskimi intelektualkami in intelektualci. Fond Zofke Kveder (Ms 1113) je bil zaradi restavracije žal nedostopen. V pismih smo iskali kazalnike, kakršni so bili za ugotavljanje fenomena romantičnega prijateljstva navedeni v delih Smith-Rosenberg, Faderman in Velikonja. Predvsem smo bili pozorni na načine naslavljanja in poslavljanja, izkazovanje pogrešanja in vdanosti, želje po snidenju in objemanju ter poljubljanju, intelektualno in telesno občudovanje, željo po izmenjevanju fotografij ali pramenov las, ljubosumnost ob prijateljevanju z drugo, ljubosumnost ob poroki idr.¹⁰⁹

Vida Jeraj (1875–1932) s pravim imenom Frančiška Vovk se je rodila na Bledu sinu Mine, sestre Franceta Prešerna, zaradi česar njen izkazani pesniški talent ni presenetljiv. Po številnih selitvah v otroštvu in šolanju v Ljubljani in na Dunaju je končala učiteljske in se zaposlila kot učiteljica, delo z otroki pa je navdihnilo njene številne otroške pesmi. Viri jo opisujejo kot markantno, energično in spontano ter zato dušo družabnega življenja; okrog nje so se zbirale

¹⁰⁹ Velikonja, 71; Smith-Rosenberg, 4–8; Faderman 93–95.

vse vidnejše ustvarjalke tistega časa, kot so Marica Nadlišek Bartol, Kristina Šuler, Zorana Trojanšek, pozneje tudi Zofka Kveder. Nad njo je bil vidno navdušen tudi Anton Aškerc, ki jo je od subjektivizma usmerjal k realizmu, vendar se Vida v poeziji in poetološki misli najbolj najde v času moderne, ko prijateljuje s Cankarjem in Župančičem. Z možem Jerajem ta čas biva na Dunaju in plodno ustvarja; po smrti sina izda tudi samostojno pesniško zbirko *Pesmi*, ki pa ne doživi pravega sprejema. Navkljub živahnosti, iskrivosti in temperamentnosti se zdi, da začne v dvajsetih letih njen duh ugašati; glede na njeno korespondenco bi lahko trdili, da se je borila z depresijo. Svoje življenje je zaključila 1. maja 1932 s samomorom, na dan, ko ji je pred štiriindvajsetimi leti za škrlatinko umrl sin.¹¹⁰ Jeraj je s takratnimi predstavniki slovenske inteligence gojila bogato korespondenco, v njenem fondu in fondu Marice Nadlišek Bartol pa je ohranjen tudi precej obsežen nabor pisem in razglednic, v katerih lahko zaznamo značilnosti romantičnega prijateljstva.¹¹¹

Jeraj svoje prijateljice naslavlja kot »draga moja«, »predraga moja«, »dušica moja«, »preljuba moja«, »ljubezniva«, »zlata moja«¹¹² idr. V pismih z njimi razpravlja o čisto vsakdanjih stvareh, o objavljanju v literarnih revijah, osebnih težavah, vendar pogosto omenja, kako prijateljico pogreša; želi si jo ob sebi in komaj čaka, da se obiščeta. Po prijateljici se ji toži in veliko misli nanjo ter na to, kako jo bo lahko objela. V pismu igralki Mariji Reisner denimo piše: »Dobro Vas razumem, draga, lepa Duša, Mimi, strašno dobro. /.../ In sama ne veste, kolikokrat se mi toži po Vas.«¹¹³ Franji Trojanšek - Zorani, svoji sestrični iz Novega mesta¹¹⁴, s katero se zaradi njene gluhotе in posledične priklenjenosti na hišo ni veliko videla, je zapisala: »Preljuba, zlata moja! /.../ Morda te najdem jutri, da te objamem. Ti moja zlata! /.../ Ah, gorko je zate v mojem srcu, Ti moja, Ti naša, Ti Prešernova! Poljubljam Te: Vida.«¹¹⁵ Čustveno intenzivno izrazoslovje, s katerim obklada sestrično, potrjuje tezo Smith-Rosenberg, da so se romantična prijateljstva primarno oblikovala znotraj širšega sorodstva, sploh med sestričnimi v prvem in drugem kolenu.¹¹⁶ Vida Zorano pogreša in jo vabi k sebi, čeprav ve, da je ta zaradi svoje okvare najverjetneje ne bo obiskala; očita si, da premalo stori zanjo in da se ji premalo posveča.¹¹⁷

¹¹⁰ Šelih, Alenka [et al.] *Pozabljeni polovica: portreti žensk 19. in 20. stoletja na Slovenskem*. Ljubljana: Tuma, SAZU, 2007, 146–149.

¹¹¹ NUK Ms 1213, NUK Ms 703

¹¹² NUK Ms 1213

¹¹³ NUK Ms 1213, Vida Jeraj Mariji Reisner, 1910.

¹¹⁴ Slovenski biografski leksikon, <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi724390/> (dostop: 3. 8. 2021)

¹¹⁵ NUK Ms 1213, Vida Jeraj Zorani Trojanšek, 31. 11. 1931.

¹¹⁶ Smith-Rosenberg, »The Female World«, 11.

¹¹⁷ »Pozdrav, dušica! Pridi dokler je še lepa jesen /.../ Tvoja Vida.«, »Ali sem vredna, da se me še spominjaš? /.../ Pozdravljena iz srca Vidinega!« NUK Ms 1213, Vida Jeraj Zorani Trojanšek, 25. 10. 1900 in 12. 7. 1910.

Najobsežnejša zbirka pisem pa je ohranjena znotraj njene korespondence z Marico Nadlišek Bartol. Z Marico sta se spoznali, ko je ta urejala prvi slovenski ženski časopis Slovenka, ki je nujno iskal tudi literarne prispevke – Vida jih je kot pesnica rada priskrbela. Pripadla ji je čast, da se je kot pesnica predstavila v prvi številki Slovenke, in sicer z dvema pesmima, pri čemer je s pesmijo *Bolesti* tematizirala žalost ob zavračanju slovenske besede.¹¹⁸ Prva pisma, ki sta si jih Marica in Vida izmenjali, so se povečini nanašale na objave v Slovenki, diskurz pa je zato uraden, a vseeno topel: Marico nagovarja kot »*Ljubo gospo Marico*« ali »*Ljubeznivo gospico*«. Sčasoma, ko sta ustvarjalki med seboj spletli globlje vezi, se je ton pisem spremenil. Vida Marico nagovarja s »*preljuba moja Marica*«, »*predraga moja Marica*«, »*ljubezniva Marica*« ali zgolj »*draga moja*« in »*ljuba moja*«¹¹⁹ ter ji toži, da jo pogreša in da misli nanjo. Želi si, da bi jo Marica čim prej obiskala (»*In kedaj Vas ugledam, blaga, predraga Marica?*«¹²⁰) in ji čim več pisala; ko ji ta nekaj časa ne odpiše, se Vida izjemno prestraši, da jo je s čim užalila: »*Pišite mi zopet, Marica, in odpustite svoji Vidi. Poljub!*«¹²¹ Nasploh se večkrat boji, da bo na kakršen koli način ogrozila njuno prijateljstvo ali se Marici s čim zamerila:

»*Predraga Marica! /.../ Menda niste hudi name? Ko ste sedla v voz, tako temna, osorna in nezadovoljna, me je kar nekaj zaskalelo pri srci. Ali sem jaz [kriva] da ste skoro povsem razočarana ostavila naš Bled? Najine izpovedi na vodi? /.../ Niti razodeti se Vam nisem mogla, da sem se za Vas baš tako ogrela, kakor ste pravili. To pa je moja slabost, da malo govorim. /.../ Poljubljam Vas in sem Vaša, Vida.*«¹²²

Videti je, da Vida do Marice goji topla čustva: pogosto povprašuje po njenem zdravju¹²³ in si, kadar jo zelo pogreša, ogleduje njeno fotografijo. Obe z Marico sta si po pismih izmenjali fotografiji¹²⁴, z ogledovanjem katerih sta si lajšali bolečino ob veliki fizični razdalji, ki ju je ločevala (»*Tako Vas imam rada, pa ste tako daleč!*«¹²⁵) Izmenjevanje slik in malikovanje le-

¹¹⁸ Žerjal Pavlin, Vita. »Slovenkine pesnice.« V: *Slovenka*: prvi ženski časopis, ur: Marta Verginella, 54–64. Ljubljana: Znanstvena založba FF, 2018, 57.

¹¹⁹ NUK Ms 703

¹²⁰ NUK Ms 703, Vida Jeraj Marici Nadlišek Bartol (7).

¹²¹ Prav tam (24).

¹²² Prav tam (8).

¹²³ »*Predraga moja Marica. /.../ In o Vas bi zopet rada kaj čula ... ali se zdrava? Poljub, Vaša Vida.*« ali »*Iskren poljub naši – posebej moji Marici. /.../ Ali ste zdravi? Negujte mi svoje telesce z isto krasno, nebeško dušo! Vaša Vida.*« ali »*Negujte se več, da ne zbolite. Poljublja Vas Fanica.*« NUK Ms 703, Vida Jeraj Marici Nadlišek Bartol (12, 13)

¹²⁴ »*Predraga gospica! /.../ Kadar gledam Vašo ljubko sličico, zdi se mi, da sem Vas poznala in imela že davno, davno ... Moja slika pa vara; ne verujte ji. Iskreno Vas pozdravljam in sem vsa Vaša, Fanica.*« NUK Ms 703, Vida Jeraj Marici Nadlišek Bartol (21)

¹²⁵ NUK Ms 703, Vida Jeraj Marici Nadlišek Bartol (4).

teh je po Faderman eden od kazalnikov romantičnega prijateljstva, kar se pri Vidi Jeraj lepo vidi:

»Ljubezniva Marica! /.../ Takoj sem Vas poljubila, pa Vaša slika je ravno tako hladna, kakor tista, ko stoji noč in dan na omarici moje postelje ... in sedaj sem zopet tako sama, da se morem in moram ravno s slikami pogovarjati ali pa sama s sabo. /.../ Iskren poljub! Vsa Vaša Vida.«¹²⁶
ali »Veselim se gledati Vaš duhovit obrazek v novi sliki. Isto malo vašo podobico si čestokrat ogledujem. /.../ Poljubljam Vas, vedno Vaša Vida. Ali mi boste kmalu odgovorili?«¹²⁷

Kot je navedeno že v prejšnjih poglavjih, je za romantično prijateljstvo značilno, da si prijateljice med seboj čustva izražajo v jeziku ljubezni, kar lahko opazimo tudi v korespondenci med Jeraj in Nadlišek Bartol. Vida Marici napiše »Tako Vas imam rada /.../!« kot tudi »Niti razodeti se Vam nisem mogla, da sem se za Vas baš tako ogrela, kakor ste pravili.« ali »Tedaj mi res vračate ljubav z ljubavijo? Saj se mi je kar zdelo, da bode tako ...«¹²⁸ Enega izmed skorajda šolskih prikazov romantičnega prijateljstva pa najdemo v pismu, ki ga Marica pokloni Vidi:

»Predraga in preljubezniva Vida. /.../ Nekako posebno slabost imam za Vas, pa si ne morem pomagati, vsi vedo, da sem v Vas kar zaljubljena.«¹²⁹

Tudi Marica Nadlišek Bartol Vido naslavlja z ljubeznivostmi, ko so »Simpatija moja, ljuba gospodičnica!«, »Ljuba moja Vida«, »Predraga Vida«, »Predraga in preljubezniva Vida« itd.¹³⁰ Pisma pa obe podpisujeta na podoben način: zaključita z izrekom večne vdanosti drugi ali pa si pošiljata gorke in vroče poljube.¹³¹ Tu se pokaže fizična plat romantičnega prijateljstva, ki jo v prispevku omenja Smith-Rosenberg; Jeraj denimo zaključi pismo z »Obožuje Vas in poljublja Vaša Fanica«, Nadlišek Bartol pa z »Gorko Vas poljubljam vedno Vam vdana Marica.«¹³²

Vidina prijateljica **Marica Nadlišek Bartol** (1867–1940) se je rodila na Koloniji pri Trstu, v katerem je s presledki živela skoraj vse življenje. Po končanem učiteljišču v Gorici, kjer je prišla v stik s slovensko inteligenco, se je aktivno vpletala v narodnostno dejavnost na

¹²⁶ NUK Ms 703, Vida Jeraj Marici Nadlišek Bartol (17).

¹²⁷ Prav tam (6).

¹²⁸ Prav tam (4, 8, 6).

¹²⁹ NUK Ms 1213, Marica Nadlišek Bartol Vidi Jeraj, 10. 5. 1897.

¹³⁰ Prav tam, 1894, 1897, 1898.

¹³¹ »Poljubljam Vas že zdaj, Vaša Marica.«, NUK Ms 1213, 27. 8. 1897, »In poljubljam Vas tudi prav srčno.«, »Poljubljam Vas, vedno Vaša Vida.«, »Poljubljam Vas in sem Vaša, Vida.« ali »Iskren poljub, vsa Vaša Vida.« idr. NUK Ms 703.

¹³² NUK Ms 703, Vida Jeraj Marici Nadlišek Bartol (26), NUK Ms 1213, Marica Nadlišek Bartol Vidi Jeraj, 20. 1. 1898.

Tržaškem: pisala je za časopis *Edinost*, bila je ena izmed ustanoviteljic ženske podružnice Društva sv. Cirila in Metoda, borila se je za izobraževanje tržaških otrok v slovenskem jeziku itd. Vseskozi je spodbujala k narodno kulturnemu delovanju, zgled pa je poskušala dajati tudi z ustvarjanjem v slovenskem jeziku¹³³; napisala je številne novele in črtice, v Ljubljanskem zvonu pa je pod moškim psevdonimom objavila tudi roman *Fatamorgana*, ki v literarni zgodovini velja za prvi roman z izraženimi lezbičnimi motivi.¹³⁴ Bila je kritična, pogumna in glasna, kar jo je pripeljalo tudi v spor z Antonom Mahničem, ki jo je označil za »amazono Marico«, saj je tlakovala pot ženski emancipaciji predvsem z urednikovanjem prvega ženskemu časopisu *Slovenka*, h kateremu ji je uspelo pritegniti širši krog ustvarjalk in ustvarjalcev. Čeprav je bila ena izmed vidnejših zagovornic feminizma na Slovenskem, je zavračala radikalne ideje in se zavzemala za t. i. srednjo pot; želela je odpreti javni prostor tudi za žensko razpravo, a pri tem vztrajala na vsaj tradicionalni vizualni podobi ženske in ostro zavračala »georgesandistke« oz. moderne ženske.¹³⁵ Po poroki z Bartolom in rojstvu sedmih otrok se je bila primorana povsem posvetiti vlogi žene in matere in njeno literarno ustvarjanje je zamrlo, česar se je spominjala z velikim obžalovanjem in grenkobo. Po italijanskem pritisku v Trstu po prvi svetovni vojni se je bila primorana umakniti v Ljubljano, kjer se je sicer še aktivno udeleževala v javnem življenju, a zadnja leta je bila zaradi bolezni priklenjena v svoj naslanjač in v Ljubljani umrla 3. januarja 1940.¹³⁶

Nadlišek Bartol je zaradi urednikovanja *Slovenki* in plodne literarne produkcije gojila bogato pisemsko korespondenco tako z ostalimi ustvarjalkami *Slovenke* kot z markantnimi slovenskimi literati; njena korespondenca z Jankom Kersnikom je npr. ogromna. Dopisovala si je z Elviro Dolinar, Ivanko Anžič, Zofko Kveder, Ljudmilo Poljanec, Kristino Šuler, Marijo Skrinjar itn., a zgleda, da je najtesnejša prijateljstva gojila z Milko Mankoč, Zofko Kveder, Vido Jeraj in Marico Strnad.¹³⁷ Z Milko Mankoč sta bili denimo dolgotrajni in tesni prijateljici, kar je npr. Marico Strnad precej motilo. Marica Milko naslavlja z »draga moja«, »ljuba moja«, »mila moja« ali, najlepše, »*Ma chérie Milka*«, podpisuje pa se s poljubi in obljubami večne

¹³³ Verginella, Marta. »Marica Nadlišek Bartol, prva urednica *Slovenke*.« V: *Slovenka: prvi ženski časopis*, ur: Marta Verginella, 18–26. Ljubljana: Znanstvena založba FF, 2018, 18–20.

¹³⁴ Mihurko Poniž, Katja. *Labirinti ljubezni v slovenski književnosti od romantike do II. svetovne vojne*. Ljubljana: Založba Sophia, 2008, 144–145.

¹³⁵ Velikonja, *Zamolčane zgodovine*, 165.

¹³⁶ Verginella, »Marica Nadlišek Bartol«, 21–22.

¹³⁷ NUK Ms 703

vdanosti.¹³⁸ Kako uživa v Milkini družbi in ceni njeno intelektualno globino, kako jo pogreša, kadar nista skupaj in si je želi, izkaže v naslednjem zapisu:

»Zakaj Ti pišem vse to? Zato da zapadeš – če izgubiš nekaj imenitnega – da bi take slave takrat zaman iskala v Trstu, Ti pa mi nisi bila znana. Tako [ko] sedaj govorim s Tabo, "e facciamo le di discussioni nel nostro tanto amato idioma", sem srečna, brez laskanja, bolj nego tedaj. Milka! Sedaj sem navezana le na Te, edino na Te, zato pa tudi vidiš, kako sem sitna. /.../ Ampak s tabo se govori o vsem, o vsem in od vsega /.../ Tebe hočem /.../«¹³⁹

Milko Mankoč (1866–1954) je z Marico povezovalo skupno narodnopreredno delovanje v Trstu; tudi Milka je bila ena izmed soustanoviteljic ženske podružnice Društva sv. Cirila in Metoda. Ker se na prigovarjanje bratov ni nikoli poročila (vse njene sestre so umrle pri porodu)¹⁴⁰, je z Marico stkala prav poseben odnos. V svojih pismih je sicer veliko bolj mila od neposredne Marice (zato tudi Maričino poimenovanje Milke kot »mila moja«) in se tudi bolj drži vljudnostnega vzorca oblikovanja pisem, a njena vdanost Marici je vseprisotna:

»Moje misli so bile drugje, dasi sama ne vem kje. In sedaj so odšle in vesela sem, da sem sama ter mislim, da govorim z Vami; v tem ko Vam pišem. Tudi popoldne so mi ušle misli k Vam tu in tam. Napisala sem skoro štiri strani, a skoro gotovo Vam jih ne dopošljem, čemu? Smejali se mi boste; toda ne, saj v srcu se ne boste smejali. /.../ Oprostite svoji predani Milki.«¹⁴¹

Tudi v pismih s **Kristino Šuler** (1866–1959), učiteljico in ob Vidi Jeraj najbolj poznano pesnico tega obdobja, veliko prijateljico Frana Saleškega Finžgarja, so razvidni nekateri elementi romantičnega prijateljstva. Poleg nagovarjanja in pozdravov (npr. »Vam prevdana Kristina«) je tudi tu razvidno izmenjevanje in občudovanje slik. Kristina, ki je večidel življenja preživela na Stari Gori pri Sv. Juriju ob Ščavnici¹⁴², je z v Trstu živečo Marico prijateljstvo pravzaprav vzpostavila z izčrpnim dopisovanjem, saj jima je obiskovanje v živo preprečevala geografska razdalja. Prvič je Marico videla šele po sliki, ki ji jo je poslala v pismu:

»Ljubezniva gospodična! Hvala vam iskrena za doposlano sliko! Izenadili ste me ž njo prav prijetno. No, zdaj Vas pa poznam vsaj po sliki. Rada bi vam tudi jaz poslala svojo novejšo sliko, žal, da ravno zdaj nimam nobene. /.../ Srečen pozdrav od Vaše, Vam prevdane Kristine.«¹⁴³

¹³⁸ »Sto poljubov & Vam vdana Marica.« ali »Poljublja Vas [...] uže Vaša Marica.« NUK Ms 703, Marica Nadlišek Bartol Milki Mankoč, 23. 8., 25. 8., 13. 9. 1897 itn.

¹³⁹ NUK Ms 703, Marica Nadlišek Bartol Milki Mankoč, 1897.

¹⁴⁰ Rehar, Lelja. »Milka Mankoč (1866–1954), socialna in narodna delavka: pomembne, a nam nepoznane tržačanke.« *Primorski dnevnik*, 63/273 (2007), 20.

¹⁴¹ NUK Ms 703, Milka Mankoč Marici Nadlišek Bartol, 1897.

¹⁴² Slovenski biografski leksikon, <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi676502/> (dostop: 4. 8. 2021)

¹⁴³ NUK Ms 703, Kristina Šuler Marici Nadlišek Bartol, 1898.

Nadlišek Bartol pa je tesno prijateljstvo gojila tudi z največjo ustvarjalko moderne **Zofko Kveder** (1878–1926), vendar zaradi restavracije njenega fonda nismo uspeli dostopati do drugih korespondenc kot nekaj bežnih, ki so se ohranili v fondu Marice Nadlišek Bartol. Zofka Kveder, feministka in ena najbolj samosvojih pisateljic, se je rodila v Ljubljani, vendar večidel mladosti preživela na Notranjskem. Ko je zaradi očetovega alkoholizma postalo prehudo, se je preselila v Ljubljano in zaposlila v odvetniški pisarni dr. Ivana Šušteršiča, nato pa odšla v Trst in delovala v uredništvu Slovenke. Odločila se je tudi za študij v Švici, ki pa ga ni dokončala, in se preselila v Prago k svojemu zaročencu, kjer je plodno ustvarjala. Kmalu sta se preselila v Zagreb, vendar je po rojstvu hčere Mirice zaradi moževih afer in avtoričinega poskusa samomora zakon propadel. Ponovno se je poročila in do konca 1. svetovne vojne napisala svoji najpomembnejši deli: romana *Njeno življenje* in *Hanka*. Zaradi neprijaznega hrvaškega okolja ji je zdravje začelo pešati in ni več videla smisla življenja. 21. novembra 1926 je storila samomor.¹⁴⁴

V nekaj ohranjenih pismih med Zofko in Marico so lepo razvidni elementi romantičnega prijateljstva: Zofka Marici pogosto piše, da ji je vdana, da jo pogreša in odšteva ure do naslednjega snidenja. Njuno dopisovanje ji ogromno pomeni (*»Po Vašem zadnjem pismu sem čisto prerojena!«*), saj lahko tako ohranja stik in misel nanjo; nasploh se zdi, da Marica Kvedrovi pogosto okupira misli (*»Draga gospodična, vedno mislim na Vas; se li Vi kedaj spominjate onih dni, ko ste bili v Ljubljani?«*¹⁴⁵). Oktobra 1898 ji svojo vdanost in ljubezen izpriča takole:

*»Draga gospodična, ne morete si misliti, kako sem Vam vdana, kako Vas spoštujem in ljubim. /.../ Potrebujem prijateljstva in naklonjenosti, in sicer takega, ki ne izvira iz sebičnosti. Takega mnogokrat pogrešam in potem postanem vsa potrta in obupana.«*¹⁴⁶

Iz korespondence je tudi očitno, da poroka njunega romantičnega prijateljstva ni prekinila, kar potrjuje tezo Smith-Rosenberg in Faderman, da so romantična prijateljstva lahko bila kompatibilna s poroko in se po njej tudi ohranjala. Zofka se npr. v enem izmed pisem pošali, da *»/.../ menda gospod Bartol ne bo hud, če pridenem še po en krasen poljubček.«*¹⁴⁷ V nasprotju z ženskimi prijateljstvi pa je večina Maričinih moških prijateljstev po poroki

¹⁴⁴ Šelih, *Pozabljena polovica*, 154–157.

¹⁴⁵ NUK Ms 703, Zofka Kveder Marici Nadlišek Bartol, oktober 1898.

¹⁴⁶ Prav tam, 5. 10. 1898.

¹⁴⁷ Prav tam, 10. 5. 1898.

propadla, saj ji mož ni dovolil, da bi še naprej ohranjala prijateljske stike s Franom Govekarjem, Simonom Gregorčičem in Ivanom Trinkom, kar je pisateljico močno prizadelo.¹⁴⁸

A zdi se, da je Marica Nadlišek Bartol najgloblje stike in romantično prijateljstvo v najčistejšem pomenu gojila z učiteljico, pesnico in publicistko **Marico Strnad-Cizerlj** (1872–1953), rojeno v Šmarju pri Jelšah. Marica je bila velika emancipatorka in borka za pravice žensk; veliko se je denimo ukvarjala s problematiko nizkih učiteljskih plač in vprašanjem celibata učiteljic, ki je bil ukinjen šele po 1. svetovni vojni. Kot učiteljica je službovala po številnih krajih v Sloveniji in med tem tudi plodno ustvarjala: njena dela so bila objavljena v Ljubljanskem zvonu, Slovenskem narodu, Slovanskem svetu in predvsem Slovenki, kjer je navezala stike z Marico Nadlišek Bartol. Ko se je zaradi službe preselila k Sv. Jakobu v Slovenskih goricah, je tam spoznala kaplana Alojza Cizerlja in se vanj zaljubila; par je zaradi neodobravanja okolice zbežal v Rusijo in poučeval na nemški realki v Kišinjevu. Marica je še vedno aktivno ustvarjala za slovensko časopisje, a Alojza je mučilo prehudo domotožje, zato je Marico z otrokom zapustil v Rusiji in se sam preselil v Haloze. Po njegovi smrti se je tja najprej preselila tudi Marica, nato pa je posestvo zapustila sinu in se preselila v Maribor k prijateljici prof. Ervini Ropas. Po sinovi smrti je začela hirati; umrla je decembra 1953 v Novem mestu.¹⁴⁹

Marica II. – kakor so pri Slovenki imenovali Marico Strnad – Marico Nadlišek Bartol nagovarja s čustvenimi, sentimentalnimi frazami: »Milo moje Marišče«, »Draga moja Marica«, »golubček«, »rusalčica«, »zlato moje«, »sorodna duša«, »draga družica«, »punče moje«, »srčkano moje dekle«, »jedino, nad vse moje Marišče«, »srčkano moje«, »duša« in tako naprej.¹⁵⁰ Je njena največja zaupnica in prijateljica; po njej hrepeni, pogreša jo, želi si jo obiskati, a jima srečanje velikokrat ni naklonjeno. Hrepenenje po Maričini bližini in nezmožnost snidenja ubesedi takole:

»Vleče me silno v Tvoje milo gnezdece, v duhovito sredo Tvoje obiteljne, skušnjava je velika, in ako bo zima sončna in tiha brez vetrov – brivcev, pred Bogom je vse mogoče!« ali pa »Da, tukaj sem Ti srčkano moje dekle, a k Tebi ne morem, pa ne morem na noben način. Prosim, daj si dopovedati!«¹⁵¹

¹⁴⁸ Verginella, »Marica Nadlišek Bartol«, 21.

¹⁴⁹ Šelih, *Pozabljena polovica*, 129–132.

¹⁵⁰ NUK Ms 703, Ms 1175.

¹⁵¹ NUK Ms 703, Marica Strnad Marici Nadlišek Bartol, 1898.

Razlog za njuna redka srečanja so tudi finančne težave, saj Marica S. velikokrat toži, da Nadlišek Bartol ne more obiskati, ker je brez denarja.¹⁵² Ker se vidita poredko, Marico muči ljubosumje; boji se, da se Marica Nadlišek preveč posveča ostalim prijateljicam, ki jo bodo izpodrinile. Ljubosumno se odzove, ko izve, da si Marica N. B. redno dopisuje z Ljudmilo Poljanec, Milko Mankoč in Zofko Kveder¹⁵³, a ko jo Nadlišek Bartol s tem sooči, obtožbo kategorično zanika:

»Kar se tiče Zofke in vseh drugih, smešno, da bi bila pa ljubosumna. Ali naj bom ljubosumna naproti solncu, katero osrečuje s svojimi žarki i druge, ne samo mene!? ... Ljudje so me res že malce razvadili, tako da si vsled tega res že drznem toliko domišljavosti, da me imaš rada, no in da ne bi imela od tebe drugih dokazov, to mi je dovolj; da si se žrtvovala meni na ljubo že 2. leto ter me osrečila s svojim obiskom. Doslej sem si vedno prizadevala, postati vredna Tvoje ljubezni, v kolikor se mi je posrečilo, sodi sama. Ako se mi ne izneveriš, možno je, kajti neumno bi bilo, da bi zahtevala Tebe samo zase in da bi Ti kaj očitala, ako me izpodrine kakšna boljša in vrednejša.«¹⁵⁴

Zdi se, da je nekoliko ljubosumna tudi na Maričino krajšo zvezo z Adolfom, čeprav priznava, da jo poleg nje najbolj ljubi prav on (*»Marica moja, bodi uverjena, da Ti nihče pod solncem – izvjemši Tvojega "sladkega Adolfa" – ne želi iz vsega srca toliko neskajljene sreče, kakor jaz.«¹⁵⁵*). Tudi po poroki z Gregorjem Bartolom Marica svoja pisma večkrat podpiše s poljubi v svojem in moževem imenu, na kar se Strnad duhovito odzove: *»[nočem] tvojih "toplih" poljubčkov v imenu Bartola in pa ker bi imeli preveč okusa po njem! Hahaha Marišče! Via Tvoja Marica.«¹⁵⁶* Maričin odnos z Bartolom jo očitno moti veliko manj, kot jo njena (romantična) prijateljstva z drugimi ženskami.

¹⁵² *»Letos torej ne morem k Tebi, niti randez-vous Ti ne morem naznaniti, ker sem, kar se tiče Krajcarjev pa tistih belih Kronc in zeksarjev v popolnej zavistnosti od svojega očeta. /.../ Drugo leto pa, ako Bog da in sreča junaška, slavna Ti moja srčna Marica, dajma si randez-vous na glavni pošti v Trstu, ki je kakor nalašč ustvarjena za take dobre namene.«* NUK Ms 1175, Marica Strnad Marici Nadlišek Bartol, 18. 7. 1913.

¹⁵³ *»Ljudmila je torej vendar le na boljšem, kajti ona ni sotrudnica Slovenke, a poroča meni vendar o "ljubeznivih pismih", katera dobiva od Tebe. Jaz jih njej nikakor ne zavidam, tudi ljubosumna nisem in tudi ne mislim, da bi bila pisala meni o tem, da bi me dražila in mi nagajala, ampak razumem jo, Tvoja prijaznost jo osrečuje.«* ali *»V svojem pismu praviš, da se mi ni bati Milke, češ, ona ima drugih dovolj? Kaj pa drugače? Ojej, moj strah je vedno upravičen, punče moje.«* in *»Zofka mi piše jako pridno. Dekle je tako uboga. To pa verujem, da bo izkoriščala vsako priliko, sniti se s Teboj.«* NUK Ms 703, Marica Strnad Marici Nadlišek Bartol, 28. 11. 1898, 21. 4. 1898 in 4. 12. 1898.

¹⁵⁴ NUK Ms 703, Marica Strnad Marici Nadlišek Bartol, 31. 8. 1898.

¹⁵⁵ Prav tam, 31. 8. 1898.

¹⁵⁶ Prav tam, 4. 12. 1898.

Strnad Marico Nadlišek Bartol intelektualno in duhovno občuduje¹⁵⁷, vendar njeni čustveni izlivi že mejijo na fizično intimo. Ob izidu Maričinega romana *Fatamorgana*, ki ga Nadlišek Bartol izda pod psevdonimom Evgen Štefanič, Strnad navdušeno zapiše:

»Srčkano moje! /.../ Oh, kako krasna je Tvoja Fata morgana, dični moj Evgen Štefanič, moj ljubček! /.../ Danes pa si ne morem kaj, da bi ne začela čitati Tvoje povesti iznova. Na nekaterih mestih se pa kar naslajam s Tvojim velikim duhom! In tacega dekleta naj bi človek ne ljubil in se ne oduševljal zanj? Kako ljubim Tvojo dušo, zvezdo mojih boljših, človeka vrednih dni! Ali si zdravo, moja ljubče? Obersrček, dela imaš, dela, kaj ne? /.../ In najiskrenejša moja molitev je: "Bog, dolgo, dolgo dobri moji Marici, meni pa Haupttreffer s 100.000 Kronami. In natančno 100krat toliko poljubčkov Ti pošilja, iskreno in nežno Te srčkaje vsa vedno Tvoja Marica.«¹⁵⁸

Strnad v tem zapisu mestoma že prehaja iz duhovnega na telesno. Nadlišek Bartol poimenuje s psevdonimom Evgen Štefanič in jo označi z »moj ljubček«. Verjetno nič nenavadnega in morda gre zgolj za duhovito pripombo, kakršnih pri Strnad ne manjka, a Velikonja v *Zamolčane zgodovine* navaja, da tudi v romanih z moškim prvoosebim pripovedovalcem, ki so ga napisale ženske, lahko včasih prepoznamo nosilko lezbične želje.¹⁵⁹ V tem primeru bi lahko razumeli pripis moškega spola Nadliškovi v kontekstu časa, ko seksualna želja ženske sploh ni mogla biti eksplicitno izražena, še manj pa drugemu dekletu. Tu sicer ne gre za standardno situacijo, ko bi tvorka besedila prevzela moško identiteto za izraz svoje seksualne želje, ki je veljala za moški imperativ, ker gre za pripis drugi, pa vendar se zdi, da odstopa od klasičnih izrazov za romantična prijateljstva. Ne le, da ji Strnad pripiše moški spol, poimenuje jo »moj ljubček«, torej s pomanjševalnico za ljubimca, ki je ne moremo enačiti s klasičnimi poimenovanji, kot je ljubi moj ali ljuba moja, ki nosita čustveno in ne seksualne konotacije. Strnad ji v svojih pismih tudi vsakič pošilja poljube¹⁶⁰ – to je sicer za romantično prijateljstvo precej običajno, vendar se zdi, da so njeni poljubi mišljeni bolj materializirano kot fiktivno v slogu pozdrava. Enkrat tako denimo zapiše: *»Ti pa pojdi sem, da Ti pokaže Tvoja "hladna ruska dama", kako krepko in zvesto zna ljubiti in poljubljati.«¹⁶¹* Da ta strast mogoče ni le izrazito čustvena, temveč tudi ljubezensko-seksualna, se očitno naposled vpraša tudi Marica Nadlišek Bartol. Pisma, ki bi to

¹⁵⁷ *»Ali se spominjaš, da je baš ta vtis naredila name pred leti, ko si mi jo pokazala v Trsti, moja draga, moja nepozabna Marica. Glej, jaz Te danes še ravno tako cenim in ljubim kakor nekdanj.«* NUK Ms 1175, Marica Strnad Marici Nadlišek Bartol, 18. 7. 1913.

¹⁵⁸ NUK Ms 703, Marica Strnad Marici Nadlišek Bartol, 23. 5. 1898.

¹⁵⁹ Velikonja, *Zamolčane zgodovine*, 179.

¹⁶⁰ *»Iskreno Te poljublja vsa tvoja Marica«, »In natančno 100krat toliko poljubčkov Ti pošilja, iskreno in nežno Te srčkaje vsa vedno Tvoja Marica.«, »Jaz te posebej krepko poljubljam, če le kmalu spet kaj pišeš Svoji Marici.«, »Bodi moja, poljubljaj me, tvoja Mária.«* itn. NUK Ms 703 in Ms 1175, Marica Strnad Marici Nadlišek Bartol, 23. 5. 1898, 21. 4. 1898, 28. 3. 1923, 20. 12. 1925.

¹⁶¹ NUK Ms 1175, Marica Strnad Marici Nadlišek Bartol, 18. 7. 1913.

de facto izpričalo, v fondu sicer ni, je pa toliko bolj zgovoren odgovor, ki ga na to Maričino pismo sestavi Strnad in je v fondu dostopno.

».../ Jaz pa bi ostala vzlic temu istega srca, istih misli, saj sem se v nemala za te že 7 let, predno sem Te poznala osebno, a spoznavši dražestno, ljubeznivo in [?] Tvojega duha, oklenila sem se Te še bolj. In to naj bi bil greh? Zakaj me strašiš z grehom? Jaz greha po cerkovnih pravilih ne pripoznavam, meni je morala mnogo večja opora nego vera. Tudi Ti nisi tesnosrčna, da bi vsled tega obsojala moje oboževanje Tvoje osebe za greh. Aha, a menda vendar ne smatraš mojega srčkanja za izrodek ženske ljubezni? Ta kult, Bog ne daj, tako ga poniževati. Marijin kip ali podobo poljubčkala bi z ravno takim svetim strahom in spoštovanjem, kakor Tebe. /.../ In jaz? Mislim, sanjam in sem vedno pri Tebi. In ti meniš, da pretiravam? Boga mi, da ne. Prav iz vsega srca sem Ti vdana, zakaj? – Vzroka ne znam. Kakor hitro se ga pa zavem, neha biti moja ljubezen kult. /.../ Iskreno te pozdravlja po stari navadi nad vse Te ljubeča Marica.«¹⁶²

Vse kaže, da je Nadlišek Bartol Strnadovi v pismu nakazala, da je mogoče njena intenzivna obsedenost izkaz »izrodka ženske ljubezni«. Pismo je nastalo leta 1898, ko je na Dunaju Krafft-Ebing že definiral homoseksualnost in so se ideje seksologije postopoma širile po srednjeevropskem prostoru. Ne pozabimo, da Marica Nadlišek Bartol ni bila naklonjena radikalnim feminističnim idejam, sploh pa ne ženskam, ki »nočejo več čutiti po žensko, a ker tudi moški niso, so to nekak 'tretji' spol, kakor jih je imenoval neki Francoz.«¹⁶³ Marica Strnad se obtožb sicer brani – svoje čaščenje označi za kult, kakor je bilo romantično prijateljstvo mnogokrat označeno v literaturi takratnega časa, in prisega na ljubezen in vdanost brez seksualnega podtona. Ali so Maričina čustva vsebovala tudi seksualno noto, ne moremo dokazati, z gotovostjo pa lahko potrdimo, da je Marico Nadlišek Bartol duhovno nepopisno ljubila. Njun odnos jo opaja, a se boji, da za Marico ni dovolj dobra¹⁶⁴. Vsak dan bi se z njo dobivala, če bi le mogla¹⁶⁵, in se malo pocrkljala (»Ravno zdaj se mi je strašno zahotelo biti s teboj, te gledati, slišati tvoj glas in se prižeti k tebi.«¹⁶⁶), predvsem pa je svojo dušo zavezala njej in zdi se, da ji brez Marice ni več živeti. Kot zapiše: »Kaj so mi drugi vsi brez Tebe? Kaj sem sebi jaz brez Tebe? Mojemu dejanju in nehanju izvira veselje, moč in vrednost le iz Tebe

¹⁶² NUK Ms 703, Marica Strnad Marici Nadlišek Bartol, 31. 8. 1898.

¹⁶³ Velikonja, *Zamolčane zgodovine*, 165.

¹⁶⁴ »Pravo zmešnjavo vtisov je napravilo name, ko sem je čitala in dočitala in v očeh me je nekaj "grizlo", hudo, hudo, v srcu pa me še vedno grize.« in »Kako rada bi Te osrečila, a čim intenzivnejša je ta želja, temu bolj čutim svojo nezmožnost in v nemi onemoglosti se mi krči srce.« NUK Ms 703, Marica Strnad Marici Nadlišek Bartol, 31. 8. 1898.

¹⁶⁵ »Prava reč ... razdalja! Jaz bi htela biti vsak dan pri Tebi in najsi bi stanovala i v Barkovljah.« NUK Ms 703, Marica Strnad Marici Nadlišek Bartol, 4. 12. 1898.

¹⁶⁶ NUK Ms 703, Marica Strnad Marici Nadlišek Bartol, 28. 3. 1923.

in Ti sodiš, da Te pozabljam! *Smešno!*«¹⁶⁷ Marica Nadlišek Bartol ji je predstavljala ideal in le upala je lahko, da ji čustva vrača v isti meri, kajti, kot napiše v svojih najiskrenejših pismih:

»Obudila si me iz moje duševne onemoglosti, rešila me one opasne ljubezni, katera je brez sledu izginila iz mojega srca, kjer kraljuješ sedaj Ti v največjem absolutizmu.« in »Naj tvoje srce najde pot do mene, kajti moja duša pripada tebi.«¹⁶⁸

4.2. MOŠKO ROMANTIČNO PRIJATELJSTVO ALI »LJUBILA SVA SE BOLJ NEGO RODNA BRATA«

Ženska romantična prijateljstva na Slovenskem so znotraj meščanskega habitusa postala izjemno pomemben ideal, ki ga, kot ugotavlja Selišnik, moška prijateljstva nikakor niso uspela doseči.¹⁶⁹ Moški so prijateljstva sicer sklepali, vendar v manjši meri kot ženske; zdi se, da so bili številčno bolj omejeni na enega ali dva dobra prijatelja, medtem ko so ženske lahko imele širši krog zares tesnih (romantičnih) prijateljic. Pavlina Pajk v svojih *Aforizmih o prijateljstvu* to pripisuje dejstvu, da »so ženske odkritosrčne in čim bolj navdušeno in zaupno sklepajo prijateljstvo. Moški so v prijateljstvu bolj izbirčni in hladni; zato je prijateljstvo med moškimi redkejše, a tudi trdnejše.«¹⁷⁰

Nasploh se zdi, da so moški imeli z iskanjem pravih prijateljev težave. To tezo potrjujejo tudi pregledana pisma nekaterih slovenskih intelektualcev druge polovice 19. stoletja.¹⁷¹ To je morebiti tudi razlog, da tematiziranje moškega prijateljstva tudi v leposlovju ni bilo pogosto – večinoma so se s to tematiko ukvarjali duhovniki.¹⁷² Ne preseneča torej, da so se začeli moški v iskanju čustvene opore naslanjati na žene. Na prelomu stoletja, ko se spolna segregacija že nekoliko zabriše, začnejo izhajati številni priročniki in članki z naslovi, kot je »Žena bodi možu najboljši prijatelj«. Žena, ki izhaja iz zasebne sfere in katere ključna naloga je pravzaprav emocionalno delo, se pokaže kot prijatelj v funkciji opore in tolažbe, ki ju mož težko dobi od ostalih prijateljev. A moški vseeno hlepijo po pravih, odkritih moških prijateljstvih, ki pa jih očitno težko navežejo. Selišnik navaja obupane klice Ivana Šušteršiča in Milana Pajka, ki tožita,

¹⁶⁷ NUK Ms 703, Marica Strnad Marici Nadlišek Bartol, 28. 11. 1898.

¹⁶⁸ Prav tam, neznani datum 1898 ter 20. 12. 1925.

¹⁶⁹ Selišnik, »Ljubezen in prijateljstvo«, 70.

¹⁷⁰ Pajk, *Aforizmi o prijateljstvu*, 735.

¹⁷¹ Kersnik, Janko. *Zbrano delo. VI. knjiga. Pisma/Dodatek*. Ljubljana: DZS, 1984; Stritar, Josip. *Zbrano delo. X. knjiga. Pisma 1872–1932/Dostavki*. Ljubljana: DZS, 1957; Levstik, Fran. *Zbrano delo. XI. knjiga. Pisma*. Ljubljana: DZS, 1980; Bernik, France. *Pisma Frana Levca. Prva knjiga*. Ljubljana: SAZU, 1967; Bernik, France. *Pisma Frana Levca. Druga knjiga*. Ljubljana: SAZU, 1971; Šuklje, Fran. *Iz mojih spominov. II. del*. Ljubljana: Slovenska matica, 1995.

¹⁷² Za primere leposlovnih del glej opombo v prispevku I. Selišnik »Ljubezen in prijateljstvo v drugi polovici 19. stoletja« na str. 70.

da jima življenje ni porodilo nobenega pravega prijatelja; Pajk celo prevprašuje svoj karakter, ali »sem res tako strog? Ali sem res samoljuben, samohvalen? ... Kaj je vzrok, da ne gódim, ne vem /.../«¹⁷³ Pavlina Pajk redkost moških prijateljstev povezuje z dejstvom, da ti v prijateljski odnos vstopajo racionalno, previdno in trezno, a ko so prijateljstva enkrat stkana, ostanejo za vedno. Nasprotna naj bi bila ženska prijateljstva, ki zaradi ženske zavisti domnevno težko preživijo na dolgi rok. Pajk razliko v prijateljstvu razloži takole:

*»Med moškimi je v obče prijateljstvo resničnejše in odkritejše nego med ženskami. Ženska je zvestejša, gorečnejša v ljubezni nego v prijateljstvu; moški so stanovitnejši, zvestejši v prijateljstvu nego v ljubezni. /.../ Moški so v njem opreznjši, hladnokrvnejši in treznjši, zato je njih prijateljstvo redkejše, toda tem resničnejše. Moško prijateljstvo je odkritosrčnejše od ženskega, ker moški niso tako udani hvalehlepnosti in zavisti, pregrehama, kateri sta žal bistveni veliki večini ženskih značajev«.*¹⁷⁴

Zanimivo, da Pajk ženskam pripisuje večjo zagretost za romantično ljubezen kot prijateljstvo, glede na to da 19. stoletje velja za pravi razcvet ženskega (romantičnega) prijateljstva. Zmožnost pravega prijateljstva, kot je bilo to običajno vse do začetka 19. stoletja, pripisuje moškemu spolu, čeprav ima ta vsaj na Slovenskem s tem razmerjem težave. Sploh moškega romantičnega prijateljstva v pravem pomenu besede, kakršnega denimo opisuje Rotundo v svoji študiji o moškem romantičnem prijateljstvu v Ameriki, ni zaznati; če pa že, zgolj čustveno najbolj enostavne elemente. Kot smo že navedli, Rotundo v svoji študiji ugotavlja, da so se moška romantična prijateljstva spletala zgolj v njihovi mladosti in to pred poroko.¹⁷⁵ Korespondence, ki smo jih pregledali, pa vsebujejo pisma mož, ki so rano mladost že presegli in se zdaj vzpenjajo po karierni in družinski lestvici. To je zagotovo eden od ključnih dejavnikov, ki onemogoča najti elemente romantičnega prijateljstva, je pa tudi res, da so na Slovenskem imeli do prečustvenega prijateljstva moški lahko hitro odklonilen odnos. Kot trdi Selišnik, so bila intenzivna moška prijateljstva na prelomu stoletja že označena kot čudaška.¹⁷⁶

Eden redkih, ki se lahko pohvali s pravim, trdnim prijateljstvom, je zgodovinar in politik **Fran Šuklje** (1849–1935), rojen v Ljubljani, zadnja leta pa je preživel v Novem mestu na gradu Kamen. Šuklje je kot premeten politik (bil je deželni in državnozborni poslanec, deželni glavar itd.) stkal številna politična poznanstva, ki so mu karierno koristila (denimo kolegialnost z

¹⁷³ Selišnik, »Ljubezen in prijateljstvo«, 71.

¹⁷⁴ Pajk, Aforizmi o prijateljstvu, 730.

¹⁷⁵ Rotundo, »Male Intimacy«, 12–14.

¹⁷⁶ Selišnik, »Ljubezen in prijateljstvo«, 70.

grofom Winklerjem)¹⁷⁷, vendar pravih prijateljev zares ni imel – Fran(c) Levec v svojih pismih večkrat trdi, da »Šuklje nima nič prijateljev«.¹⁷⁸ Ves čas svojega življenja je na prijateljski piedestal postavljajal zgolj enega človeka: politika in pisatelja Janka Kersnika, v odnosu med njima pa lahko zapazimo tudi določene elemente moškega romantičnega prijateljstva. Šuklje je Kersnika izjemno cenil in občudoval: označeval ga je kot edinega »gentlemana« na Slovenskem¹⁷⁹, ki vedno stori to, kar od moža zahtevata poštenje in čast. Občudoval je njegove manire, plemenitost, naravnost, omikanost obnašanja ter predvsem njegovo dobrodušnost. Cenil je, da se ni obnašal izumetničeno in da pri njem ni bilo »niti sledu tistega čestokrat zoprnega naštudiranega "bon-tona"«. ¹⁸⁰ Občudoval ga je tako duhovno kot telesno – v svojih spominih zapiše takole:

»Dobro vem, da je Kersnika kot pesnika in pisatelja marsikateri naših slovstvenikov nadkriljeval, uverjen sem, da smo imeli moške bolj učene in bolj globoke nego je bil Janko. Ali one čudovite harmonije moške telesne lepote in duševne plemenitosti, kakor smo jo našli pri Janku, nismo več dobili.«¹⁸¹

V tem odstavku je razviden eden izmed ključnih elementov romantičnega prijateljstva, in sicer telesno občudovanje, kar je pri moških prijateljstvih sicer redko. Nadalje Šuklje jasno izpostavi, da mu je bil Janko »najintimnejši prijatelj« in brat po srcu, ali kot sam zapiše, »*non amici, fratres; non sanguine, corde! – Ne prijatelja, brata; ne po krvi, pač pa po srcu.*«¹⁸² Ko je Kersnik pri ranih 45 letih umrl, je bil Šuklje izjemno pretresen in čustveno sesut. Udeležil se je njegovega pogreba, vendar ga je ritual spraval v tako bolečino, da ni zmožal sožalja izreči niti materi in vdovi, temveč se je lahko zgolj »*naslonil na bližnji plot in jokal, jokal kakor malo dete!*«¹⁸³ Neizmerna bolečina ob smrti ljubega prijatelja je razumljiva, saj mu je bil Šuklje neizmerno vdan in bil zanj pripravljen celo žrtvovati svoje življenje, kar je še eden izmed indicev romantičnega prijateljstva. To izjavo Šuklje zapiše v odlomku, s katerim najlepše zaokroži svojo ljubezen do dragega prijatelja:

»Ni treba naglašati, da je bil Janko moj najintimnejši prijatelj. Najina srčna zveza je bila nekaj posebnega, nekaj povsem izrednega. Ljubila sva se bolj nego rodna brata, ker je vsak izmed naju

¹⁷⁷ Slovenski biografski leksikon, <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi675566/> (dostop: 6. 8. 2021)

¹⁷⁸ Bernik, *Pisma Frana Levca*, 137.

¹⁷⁹ »Vsled tega se oni tip "gentlemana", ki ga nam kaže elita angleškega naroda, pri nas sploh ne, ali vsaj silno redko dobi. Kersnik je bil "gentleman" v vsakem pogledu; njemu se ni bilo nikdar treba beliti glave pri izbiri častnejše, poštenjše ali pravilnejše poti.« Šuklje, *Iz mojih spominov*, 63.

¹⁸⁰ Šuklje, *Iz mojih spominov*, 63.

¹⁸¹ Prav tam, 62–63.

¹⁸² Prav tam, 62.

¹⁸³ Prav tam, 62.

dobro znal, da sme brezpogojno računati na drugega, da isti, ako mora biti, žrtvuje zanj celo svoje življenje.«¹⁸⁴

Skupni prijatelj Kersnika in Šukljeta je bil tudi šolnik, literarni zgodovinar in urednik **Fran(c) Levec** (1846–1916). Po propadu dunajskega Zvona je zbral okrog sebe vse ključne takratne literarne ustvarjalce in ustanovil Ljubljanski zvon, s katerim je s književnimi in poljudnoznanstvenimi vsebinami desetletja konkuriral celovškemu Kresu in ljubljanskemu Slovanu. Urednik Levec in Šuklje sta bila stara prijatelja, vendar v zelo ambivalentnih odnosih: Šuklje mu je pri karieri večkrat odtegnil podporo ali podprl koga drugega, kar je Frana vedno potrlo in razdražilo, da je napisal kaj pikrega za svojega »*„najstarejšega“ in „najboljšega“ prijatelja*«¹⁸⁵, ki se mu »*tako mudi za njegovega ljubčka, da ga hoče na vsak način poprej na varno spraviti, predno se drzne le na mene misliti.*«¹⁸⁶ V njegovih zapisih je sicer moč čutiti tudi kanček ljubosumja nad novimi znanstvi, ki jih je Šuklje spletal sploh s politično močnejšimi štajerskimi poslanci, zaradi katerih je tudi bolj in bolj zanemarjal svoje znanstvo z Levcem. Ta Kersniku tako v pismu prav jedko zapiše, da:

»Ali čuješ kaj o Šukljetu? K nam ga ni blizu, kadar je v Ljubljani; samo na ulicah sem govoril ž njim dve tri besede, sicer se pa pajdaši samo s svojimi štajerskimi veleumi, kadar je tukaj, svojega „najboljšega“ prijatelja z njegovim „omejenim obzorjem“ je pa že zdavnaj obesil na klin kakor staro ogoljeno suknjo.«¹⁸⁷

Pristnejše prijateljstvo je gojil Levec s Kersnikom. Slovenski pisatelj **Janko Kersnik** (1852–1897), rojen na Brdu pri Lukovici, je bil po opravljenem študiju prava na Dunaju notar na rodnem gradu Brdo. Velja za enega najčistejših predstavnikov realizma na Slovenskem, sploh s črticami in novelami iz kmečkega življenja (*Kmetske slike*), sicer pa je znan po romanih *Ciklamen*, *Agitator* in *Jara gospoda*.¹⁸⁸ Levec ga je spoznal, ko je bil njegov domači učitelj. Po pismih sodeč je njuna najpogostejša tema pogovora sicer službene narave; Fran Janka nenehno roti za nove literarne prispevke za svoje glasilo, v času volitev ali vzpona na funkcijo šolskega inšpektorja pa prosi za njegovo podporo in koriščenje Jankovega socialnega kapitala. O osebnih stvareh se pogovarjata malo: Levec Kersnika običajno na koncu povpraša po zdravju in družinskih zadevah ter vse njegove domače lepo pozdravi. V njunem pisanju lahko sicer najdemo nekaj elementov, ki jih lahko (mejno) označimo kot kazalnike romantičnega

¹⁸⁴ Šuklje, *Iz mojih spominov*, 62

¹⁸⁵ Bernik, *Pisma Frana Levca*, 196.

¹⁸⁶ Prav tam, 191.

¹⁸⁷ Prav tam, 202.

¹⁸⁸ *Leksikon Cankarjeve založbe*, s. v. »Kersnik«, 474.

prijateljstva. Levec denimo nagovarja Kersnika z »Ljubi Janko«, »Ljubi prijatelj« ali »Janko moj ljubi!«, ¹⁸⁹ Kersnik pa njega z »Ljubi France«, »Ljubi prijatelj«, »Dragi prijatelj« ali zgolj z »Dragi«. ¹⁹⁰ Levec Kersnika občuduje, predvsem njegov temperament, duh in razsodnost, kar mu tudi izpove: »Ti, ki si pameten, talentiran, toda tudi ognjen in strasten fant, kaka pota ti je hoditi.« in »Ti lepo govoriš, dobro govoriš in govor tvoj blagodejno podpira zunanost tvoja.« ¹⁹¹ V tej misli se dotakne tudi njegove zunanosti (telesnosti). Največkrat sicer toži, ker se tako malo vidita; skoraj v vsakem pismu je navedeno, da je nekdo drugega obiskal v njegovem kraju, pa sta se zgrešila, ali pa se drugi opravičuje, ker ga ni uspel obiskati. ¹⁹² Tudi odpisujeta si neredno ¹⁹³ – sploh po Kersnikovi poroki se zdi, da se Levec njegovih pisem kar načaka, in zato z grenkobo zapiše:

»Zarotil sem se bil in zaklel, da ti nikoli več ne bom pisal iz Dunaja. In če danes snem svojo besedo ter pišem pismo tebi, ki se me v dnevih mojega uboštva nisi spominjal, tebi, ki mi na tri, štiri pisma, na pet, šest prošinj nisi odgovoril, gotovo tega ne storim, da bi ti na tvoje pismo odgovoril, kajti tega še nisi zaslužil, timveč da bi ti povedal, kako rad bi s taboj, svojim najljubšim prijateljem v Ljubljani, korespondiral /.../«¹⁹⁴

Kersnik spočetka na Levčeva pisma odgovarja izčrpno in pogosto ¹⁹⁵ ter z veseljem kuje plane, kako ga bo obiskal in se mu posvetil (»Če pa pridem na Dunaj, potem sem pa često tvoj.«¹⁹⁶). Levčeva pisma mu veliko pomenijo (»Pisma tvoja bila so mi pač prava duševna hrana.«¹⁹⁷) in sprva ga tudi veliko vabi k sebi. ¹⁹⁸ Tudi pozdravlja ga izjemno toplo – ob zaključku pisma se vedno poslovijo kot njegov vdani in mu pošilja prijateljske poljube (npr. »Tebe pa srčno pozdravlja in poljublja Tvoj nepoboljšljivi Janko.«¹⁹⁹). A odnos se po Levčevi zaroki in

¹⁸⁹ Bernik, *Pisma Frana Levca*, 71, 72, 73, 74, 75, 116 itn.

¹⁹⁰ Kersnik, *Pisma*, 11, 13, 14, 16, 17 itn.

¹⁹¹ Bernik, *Pisma Frana Levca*, 84.

¹⁹² »Zadnjič sem te čakal do 3. ure doma, a ker te ni bilo, šel sem po svojih opravkih.«, »Že sem obupal, da kdaj s tabo izpregovorim par prijateljskih besedij; kajti jaz sem pribiti in priklenen na Ljubljano, a ti se potihotapiš iz Ljubljane, kadar si tukaj, ne da bi se videla.«, »Ako prideš v Ljubljano, oglasi se gotovo pri meni: jaz pred počitnicami pač ne utegnem priti na Brdo, dasi me srcé vleče tja.«, »Jako mi je žal, da se v ponedeljek nisva dobila.«, »Sinoči sem bil v Ljubljani. /.../ A ves čas nesem mogel do Tebe.«, »Včeraj sem bil v nujnih opravkih v Ljubljani in pri najboljši volji, skočiti k Tebi /.../ nisem mogel.« Bernik, *Pisma Frana Levca*, 88, 143, 174, 188 itn.; Kersnik, *Pisma*, 95, 154 itn.

¹⁹³ »Čudno se mi zdi, da mi tako dolgo nič ne odgovoriš na moje pismo, katero sem ti bil že pred enim mesecem poslal. Kaj imaš toliko dela, da nimaš časa par vrstic sčēčkati ter jih svojemu prijatelju privoščiti?« Bernik, *Pisma Frana Levca*, 75.

¹⁹⁴ Bernik, *Pisma Frana Levca*, 77.

¹⁹⁵ Kersnik, *Pisma*, 13.

¹⁹⁶ Prav tam, 13.

¹⁹⁷ Prav tam, 44.

¹⁹⁸ »Tembolj me bo veselilo, ako prideš Ti k meni. Pridi, kadar Tebi ugaja. Jaz sem vedno doma in Ti vedno na razpolaganje. Pa brez šale – pridi gotovo!« Kersnik, *Pisma*, 107.

¹⁹⁹ Tudi »Tebi pa srčni, prijateljski poljub.« itn. Kersnik, *Pisma*, 194, 115.

Kersnikovi poroki začne nekoliko spreminjati; da se je tega Kersnik morebiti bal, nakazujejo že njegove besede ob Franovi zaroki:

»Jaz ta tvoj korak popolno razumem, in ker sedaj vem, kam si stopil, vesel sem ga tudi iz celega srca. "Starih spominov", kakor praviš, nekdanjih mladostnih idealov ni treba pokopati, oni [naj] ostanejo in cveto lahko poleg novega življenja, poleg novih cvetic /.../«²⁰⁰

Skrb, da bosta poroka in družinsko življenje prekinila idilično prijateljstvo, je utemeljena, saj, kot navaja Rotundo, se po poroki tesna moška prijateljstva porazgubijo, nadomesti pa jih ukvarjanje s kariero in zahajanje v moške klube ali društva, ki s številnimi (a ne bližnjimi) kolegi zapolnijo moški vsakdan. Prijateljstvo med Kersnikom in Levcem je bilo zagotovo najgloblje v času, ko je ta še bival na Brdu in v prvih dunajskih letih, nato pa se je nekoliko ohladilo. Oba sta postala zaposlena z družino in delom (Fran kot šolnik in urednik, Kersnik kot notar, politik in pisatelj) in prijateljstvo vzdrževala le še po korespondencah, kar na njuno prijateljstvo ni vplivalo blagodejno (*»Zadnjih 6 let se je tako pretrgala zveza med nama, da že ni kar nič lepo.«²⁰¹*). A navkljub temu je Kersnik več kot očitno do konca življenja Levčev edini prijatelj, ki se mu Fran lahko zaupa in potoži (*»Marsikaj bi ti imel povedati in – potožiti.«²⁰²*), saj ve, da mu bo znal podati dober in razumski nasvet, ki ga bo razbremenil in mu olajšal breme.²⁰³ Tudi Kersnik išče nasvet in tolažbo v Levcu – ko se boji, da na univerzi ne bo uspešen, Franu tesnobno zapiše: *»Ako pa izpita ne naredim, kaj pa potem, ljubi moj? /.../ Svetuj mi, kakor se ti prav dozdeva; tvoje besed imajo prvo veljavo.«²⁰⁴* Nasvete išče tudi Levce pri Kersniku in v enem izmed njunih zadnjih ohranjenih pisem prizna, da je Janko edini človek izven lastne družine, ki ga ima v resnici rad:

»Razen svojih ljudij in razven tebe, ni v Slovencih človeka, ki bi ga v resnici imel rad. Zatorej te kot jedinega in zadnjega prijatelja prosim prijazno, svetuj mi /.../«²⁰⁵

V pismih in korespondencah ostalih slovenskih intelektualcev 19. stoletja globokih prijateljstev, sploh pa romantičnih, ni bilo zaznati. Slovenski književnik in jezikoslovec **Fran Levstik** (1831–1887) naj bi si v Olumucu na Češkem, kjer je bival leta 1854, sicer pridobil kar nekaj prijateljev in celo takega *»enega imám, ki se nanj zanesem, ko sam nase i on name ravno*

²⁰⁰ Kersnik, *Pisma*, 18.

²⁰¹ Bernik, *Pisma Frana Levca*, 207.

²⁰² Prav tam, 188.

²⁰³ *»Prosim te lepo, odgovori mi z obratno pošto, kedaj prideš in kje se snideva. Prav teško te pričakujem in srce se mi bode prav olajšalo, kedar ugledam tvoj pošteni obraz.«* Bernik, *Pisma Frana Levca*, 100.

²⁰⁴ Kersnik, *Pisma*, 11–12.

²⁰⁵ Bernik, *Pisma Frana Levca*, 192.

takó.»²⁰⁶ Kot dobrega prijatelja očitno smatra tudi Dragotina Rudeža, ki ga občasno naslavlja z »*Ljubi prijatelj*«, podpisuje pa se vedno s »*Tvoj zvesti prijatelj Levstik*«. Rudežu tudi napiše, da ga pogosto pričakuje in se veseli njegovega obiska, da pa mu kot prijatelju zares zaupa, kaže dejstvo, da ga prosi za denar. Kot pravi Levstik, »*jaz nemam nobenega družega prijatelja, ktereга bi se mogel lotiti v teh stiskah.*«²⁰⁷

Levstik kot edinega prijatelja iz Ljubljane²⁰⁸ imenuje ustvarjalca in prevajalca **Josipa Stritarja** (1836–1923), ki je sicer s številnimi gojil prijazna poznanstva, vendar ta kot taka delujejo predvsem zaradi Stritarjevega sentimentalnega načina pisanja, ki se odraža tudi v pismih. Veliko si npr. dopisuje z Josipom Cimpermanom; v pismih z njim lahko začutimo nek bližnji prijateljski odnos, a je ta tako prevlečen s plastjo sentimentalizma, da težko ocenimo, kako globok je bil v resnici in v kolikšni meri so besede le plod predpisanih sentimentalnih meščanskih pisemskih obrazcev. Stritar namreč piše takole:

»Najprej serčno hvalo za Vaše tako globoko čutjeno kakor gorko izrečeno voščilo! Da mi pri tej priložnosti dajete toliko nezasluzene hvale in zahvale, to pripisujem Vašemu blagemu sercu ter ne mislim dalje pretehtavati stvari, in vračati Vam, kar mi je preveč poslanega.«

ali pa

*»Z mano vred praznujete tudi Vi svoj god; Vi ste mi tako lepo voščili, kaj hočem jaz? Da Vam vse iz serca želim, kar more kolikaj veseliti poštenega, blazega moža, to veste že sami – a kaj želje? Ko bi Vam mogel kaj storiti, Vaše stanje Vam polajšati, osladiti!«*²⁰⁹

Pisma Josipa Stritarja so tako odličen prikaz vplivanja čustvene krajine 19. stoletja s svojim sentimentalizmom na oblikovanje leposlovja, dnevniških zapisov in pisemskega jezika. Hkrati pa nam služijo tudi kot dober primer, kako sentimentalni jezik še ni pokazatelj romantičnega prijateljstva oz. kako preuranjeno je, če romantično prijateljstvo zgolj pripisujemo vplivu čustvene krajine 19. stoletja. Romantično prijateljstvo se tako kaže kot zares kompleksen fenomen, ki ga, zlasti pri moških prijateljstvih na Slovenskem, težko ujamemo, čeprav kaže, da so bila tudi običajna trdna moška prijateljstva na slovenskem območju 19. stoletja težje dosegljiva, kot bi človek to pričakoval.

²⁰⁶ Levstik, *Pisma*, 17.

²⁰⁷ Prav tam, 60.

²⁰⁸ Prav tam, 17.

²⁰⁹ Stritar, *Pisma*, 38 in 40.

5. ZAKAJ ISKATI ROMANTIČNO PRIJATELJSTVO V SLOVENSKEM ŽENSKEM ROMANU 19. STOLETJA?

5.1. SENTIMENTALIZEM, ŽENSKI ROMAN IN NJEGOVA ZASTOPANOST V SLOVENSKI LITERATURI 19. STOLETJA

Po postopnem zatonu romantike okrog srede 19. stoletja je srednjeevropski prostor skladno z vzponom meščanske kulture pričel gojiti nov tip pripovedne proze, v kateri je svoje mesto dobil, sicer nekoliko modificiran z drugimi literarnimi tokovi, tudi sentimentalizem 18. stoletja. Do tega je najverjetneje prišlo zaradi trde ukoreninjenosti takratnega nemškojezikovnega pripovedništva v razsvetljski tradiciji; to je bilo razvidno zlasti v avstrijskem bidermajerju, kamor so spadale tudi slovenske dežele 19. stoletja. Specifični vzorci, ki so izšli iz sentimentalizma, so tako našli svoje mesto tudi v začetkih slovenskega romana,²¹⁰ sploh pa v ženskem, ki ga Bogataj Gradišnik uvršča med tipe sentimentalnega (psihološkega) romana,²¹¹ Hladnik pa v podtip ljubezenskega.²¹²

Sentimentalizem sicer ne velja izključno za literarni pojav, saj je segal na praktično vsa področja kulture, čeprav se je najbolj prepoznavano izražal prav v književnosti. Izhaja iz pojma sentiment, ki predstavlja »občutljivo odzivnost na dražljaje, tenkočutno dožemanje lepote v naravi in umetnosti, a tudi že zmožnost za duhovito, ironično uživanje ob svojih lastnih občutkih in čustvih.«²¹³ V okvir razsvetljenstva naj bi sentimentalizem uvrščali, vse dokler je čustvenost jasno navezana na čutnost in moralnost in je v ospredju ubranost srca in razuma; ko čustvenost prevlada nad razumom in se oblikuje emocionalnost novega tipa, prehaja sentimentalizem že v (pred)romantiko. Po Kosu je zato z vidika periodizacije literarni termin sentimentalizem še vedno odprt problem.²¹⁴

Evropski sentimentalni roman 18. stoletja je običajno tematiziral izseke iz vsakdanjega (meščanskega) življenja, vendar na moralističen način, izpostavljal pa je predvsem čustveno

²¹⁰ Bogataj Gradišnik, Katarina. »Preobrazba sentimentalne dediščine ob narodotvorni vlogi slovenskega romana.« V: *Slovenski roman (Obdobja 21)*, ur: Miran Hladnik in Gregor Kocijan, 3–11. Ljubljana: Znanstvena založba FF, 2003, 3–4.

²¹¹ Bogataj-Gradišnik, Katarina. »Ženski roman v evropskem sentimentalizmu in slovenski literaturi 19. stoletja.« *Primerjalna književnost*, 12/1 (1989), 23–41, 23.

²¹² Hladnik, Miran. »Slovenski ženski roman v 19. stoletju.« *Slavistična revija*, 29/3 (1981), 259–296, 259.

²¹³ Potrč, Sabina. »Ljubezen v Rousseaujevi Novi Heloizi in Goethejevem Trpljenju mladega Wertherja.« Magistrska naloga, Filozofska fakulteta UM, 2015.

²¹⁴ Kos, Janko. *Razsvetljenstvo*. Ljubljana: DZS, 1968, 45.

plat.²¹⁵ Ponašal se je sicer z iztanjšano psihološko analizo osrednjih literarnih likov, postavljenih pred moralno dilemo, ki bi ključno vplivala na razvoj njihovega življenja. Večina teh likov je bila žensk (avtorjev sicer moških), kajti branje romanov je s povečano formalno izobrazbo žensk v času razsvetljenstva postalo predvsem domena meščank, roman pa je kot za bralca ne preveč zahtevna, a izjemno priljubljena literarna vrsta ustrezal meščanskim željam po kratkočasenju. Ženske so se lahko poistovetile ali zgražale nad usodami žensk, ki so bile ali moralno povzdignjene ženske novih poklicev, ki jih je prav njihov moralni imperativ vodil v hude čustvene stiske, ali samozavestne, lahkomišeln in zapeljive meščanke, ki jim je bil običajno odkazan (moralistično) neprijeten konec; vsem pa so bile skupne krivice, ki so se ženskam dogajale v takratni patriarhalni družbi (npr. brezpravni položaj hčere in žene).²¹⁶ Osrednji lik je lahko tudi rahločutni, tenkočutni moški, intelektualec z mehkim srcem in poglobljenim čutom za krivičnost tega sveta (npr. Goethejev Werther), ki se bodisi vdaja svetobolju (sledi samomor ali smrt v dvoboju) bodisi goji pozitivno razsvetljsko rahločutnost. Usedline zadnjega so vidne predvsem v modelu romana, kakršnega je ustvaril Jurčič, v katerem je konec romana optimističen skladno z zaključki razsvetljskega sentimentalnega romana.²¹⁷

Ženski roman, kakor ga razumeta Hladnik in Bogataj Gradišnik²¹⁸, je roman z žensko problematiko, v katerem glavna junakinja doživi svojo ljubezensko zgodbo; ne govorimo torej o romanu, ki bi bil pisan (zgolj) za žensko občinstvo ali katerega avtorica je (nujno) ženska. Njegove začetke lahko najdemo že v francoski dvorni kulturi 17. stoletja, razcvetel pa se je v razsvetljenstvu 18. stoletja. Osrednjo temo lahko opišemo kot »mlada ženska kljubuje svoji usodi«, pripovedni vzorec pa je t. i. zgodba o zapeljevanju (stanovsko neenakovrednega para), ki se lahko konča na dva načina: junakinja najde svoje mesto v družbi (nagrajena krepost) ali umre (zapeljana nedolžnost). Bolje se je prijel vzorec evforičnega teksta, tj. (revna) junakinja se integrira v družbo, saj se zaradi svoje kreposti za nagrado poroči z moškim gosposkega rodu – t. i. Pamelin mit ali Pamelina zgodba po Richardsonovemu romanu *Pamela* s podobnim razpletom. Pogost je tudi ljubezenski trikotnik ali trikot (kot ga ustoliči Rousseaujeva *Nova Heloiza*), junakinja pa je nemalokrat osirotela. V pripovedništvu 19. stoletja so avtorice ženskih

²¹⁵ Potrč, »Ljubezen«, 21.

²¹⁶ Hladnik, Miran. »Ni take je ...« *Sodobnost*, 66/4 (2002), 501–511, 509.

²¹⁷ Bogataj Gradišnik, »Preobrazba sentimentalne dediščine«, 4–6.

²¹⁸ Zaradi imenske povezave z žensko fikcijo (npr. »Chick lit«) je ta izraz večkrat problematiziran. Mihurko Poniž npr. v *Zapisano z njenim peresom* del Luize Pesjak in Pavline Pajk nikjer ne eksplicitno žanrsko označi; govori o romanih z vzorcem sentimentalnega romana. Glej: Mihurko Poniž, Katja. *Zapisano z njenim peresom: prelomi zgodnjih slovenskih književnic s paradigmo nacionalne literature*. Nova Gorica: Založba Univerze v Novi Gorici, 2014, 41.

romanov sicer skušale določene vzorce, ki so izhajali iz sentimentalizma 18. stoletja, predrugačiti, npr. junakinja ni več nujno »hišni angel«, temveč je lahko temperamentna in inteligentna, ne nujno žensko očarljiva, a načelna in kljubovalna. Sicer pa so bili za ženski roman značilni naslednji motivi: vprašanje proste izbire moža in pokorščine možu (prej očetu), poroka iz koristoljublja ali konvencije in vprašanje osebne uresničitve v zakonu.²¹⁹ Hladnik kot ostale ključne kriterije za določitev tega žanra navaja meščansko idejo, meščanskost snovi in nizko umetniško vrednost ali spregled iz literarnega kanona.²²⁰

Slovenski ženski roman se je pojavil v 80. letih 19. stoletja in v 90. doživel razcvet, kar lahko pripišemo tudi začetkom ženskega gibanja na Slovenskem (npr. ustanovitev časopisa *Slovenka*). Svoje poglavitne vzorce je sprejel iz sentimentalne tradicije, in sicer kot osrednjega Pamelin mit, ali, kakor to poimenuje Hladnik, Pepelkino zgodbo.²²¹ Glavna junakinja namreč spominja na nekoliko modificirano Pepelko: je osamljena (običajno sirota, lahko rejenka ali pastorka), mlada, lepa in dobrega srca, bistra in delavna, a tudi podrejena in resna (vestno izpolnjuje svoje dolžnosti, iz česar izhaja tudi njena presunljiva lepota).²²² Tak literarni lik ni izum slovenske pripovedne proze, temveč ga lahko opažamo v angleški književnosti (Charlotte Brontë), francoski (George Sand) ali, nam bliže, nemški, ki je producirala številne trivialne obdelave te teme. Te so bile dostopne sploh v družinski reviji *Gartenelaube*, katere vodilna pisateljica je bila E. Marlitt, velika ikona slovenskega meščanskega ženstva in tudi takratnih slovenskih pisateljic. Tudi Marlitt je sledila klasičnim idejnim vzorcem ženskega romana, vendar s pridano liberalno agendo: v ospredju je meščanski delovni etos in njihova vera v znanost in izobrazbo kot gonilo družbe, antiklerikalizem in protiplemištvo. Sicer pa ohranja motiv osirotelosti ter rešitev v poroki z zaščitniškim starejšim moškim (pedagoški ljubimec z mentorsko vlogo).²²³

Tudi junakinje slovenskega ženskega romana čaka podobna usoda: so obubožane bistre ženske iz izobraženih meščanskih družin, običajno sirote, ki se preživljajo z lastnim delom – najpogosteje kot učiteljice, guvernante ali družabnice. Dom (ali njihovo prejšnje prebivališče) morajo zapustiti in se naseliti v tujo hišo, kjer nato svoj poklic opravljajo; tega razumejo kot svoje poslanstvo, finančna svoboda, ki jim jo poklic prinaša, pa jim daje tudi pravico do odločanja o svoji usodi, kar se največkrat kaže v pravici do svobodne izbire moža. So tudi

²¹⁹ Hladnik, »Slovenski ženski roman«, 259; Bogataj Gradišnik, »Ženski roman«, 1, 26–29.

²²⁰ Hladnik, »Slovenski ženski roman«, 259.

²²¹ Bogataj Gradišnik, »Ženski roman«, 30.

²²² Hladnik, »Slovenski ženski roman«, 264.

²²³ Bogataj Gradišnik, »Ženski roman«, 34; Hladnik, »Slovenski ženski roman«, 264–267.

sočutne in človekoljubne; karitativnost jim je v krvi (ženski kot čustvenem bitju, potisnjenem v zasebno sfero, je čut za negovanje prirojen). A ne glede na to, da so junakinje slovenskega ženskega romana v drugi polovici 19. stoletja že (vsaj nekoliko) emancipirane, jih kot končna usoda še vedno čakata poroka in materinstvo, po poroki pa svoj poklic, ki so ga prej opravljale s tako odgovornostjo in veseljem, opustijo. Zanimivo je sicer, da njihov končni izbravec ni več aristokrat, temveč meščan svobodnega poklica (običajno družbeni povzpetic kmečkega rodu), a ne tipično jurčičevski – tj. rahločutni izobraženec, temveč trdnejšega značaja. Ker junakinje po poreklu sodijo v meščanski, dasiravno revni sloj, motiv stanovske pregrade izgine, razdružujoča pa postane premoženjska razlika. Kot ovira se lahko pojavi tudi lahkomišeln bogata tekunica, dogajanje pa je postavljeno v mestno-grajsko okolje. Dela so sledila vzorcu Nove Heloize, predvsem vzorcu ljubezenskega trikotnika in motivu ljubezenske odpovedi, ki pa se običajno vseeno izteče v kompromisno srečni konec. Manj običajno je bilo zgledovanje po potezah ženskega vzgojnega romana ali vzorcu vstopa mladega dekleta v družbo, saj lahko sledove zaznamo le v peščici romanov (npr. v *Ločeni srci* in *Odlomki iz ženskega dnevnika* Pavline Pajk). Hladnik kot ključno prepoznavnost navaja še bolezen in kategorični imperativ, torej moralno maksimo, ki se ji junakinje skozi zgodbo dosledno podrejajo.²²⁴

Po Hladniku med »prvi dami« slovenskega ženskega romana uvrščamo Pavlino Pajk in Luizo Pesjak. Pesjakova je sicer napisala zgolj dve deli tega žanra, novel(ic)o *Rahela* in roman *Beatnik dnevnik*²²⁵, medtem ko v obsežnem opusu Pajkove najdemo številna žanrsko ustrezna dela (*Spomini tete Klare*, *Judita*, *Dušne Borbe*, *Arabela*, *Slučaji usode*, *Roman starega starca* itn.). Obe pisateljici sta bili dolga leta po krivici odrinjeni na rob in nezanimivi za slovenski literarni kanon. Pajkova je morala svoje leposlovje braniti že pred sodobniki, predvsem naturalisti z Govekarjem na čelu, ki so ji očitali kopiranje tujih (nemških) vzorcev, neizvirnost in naivnost pisanja, podobno pa je menila tudi poznejša literarna zgodovina – Slodnjak njeno pisanje npr. označi kot »slovstvene zablode in neokusnosti« ter predvsem »smešno in solzavo«.²²⁶ Podobno so sodobniki kritizirali že Pesjakovo (denimo Levstik), literarna zgodovina pa se za njeno pisanje sploh ni zanimala, čeprav je že dejstvo, da se je glede na meščansko poreklo in slovenščino kot drugi, pravzaprav tuji jezik odločila za pisanje v slovenščini, v svojem bistvu

²²⁴ Bogataj Gradišnik, »Ženski roman«, 34–38, Hladnik, »Slovenski ženski roman«, 279–281.

²²⁵ S. Borovnik v svoji monografiji sicer ugotavlja, da bi lahko njeno prozo kategorizirali kot meščanski roman, saj poudarja »izrazito oblikovano, navadno ljubezensko osebno zgodbo«. Podobno tudi K. Mihurko Poniž, ki delo označuje kot slovenski zgodnji meščanski roman. Glej: Borovnik, Silvija. *Pišejo ženske drugače?* Ljubljana: Mihelač, 1995, 33 in Mihurko Poniž, *Zapisano z njenim peresom*, 41.

²²⁶ Hladnik. Miran. »Prva dama slovenskega ženskega romana: Pavlina Pajkova«. <http://lit.ijs.si/pavlina.html> (dostop 14. 8. 2021)

programsko. Kot ugotavlja Urška Perenič, je literarna zgodovina povsem spregledala, da *Beatin dnevnik* na kompleksen način nosi domoljubno sporočilo z vključitvijo namigov na lokalne specifičnosti krajev in fiziogeografske lastnosti območja, ki jih je v svoji prozi opisovala.²²⁷ Že to, da sta bili meščanskega porekla, v domovih katerih so govorili nemško, italijansko ali francosko, in da sta se za slovenščino navdušili relativno pozno (Pavlina po poroki s Pajkom, Luiza zaradi domačega učitelja slovenščine svojih hčera), pomeni, da pisanje v slovenščini zanju ni bila samoumevna izbira, temveč načrtna in nacionalno programska. Ker pa nista sledili leposlovnim vzorcem moških slovenskih avtorjev, si mesta na slovenskem literarnem parnasu pač nista mogli ne le ohraniti, temveč sploh prislužiti.²²⁸

Teme in motivi, ki jih v svojih delih obravnavata Pajk in Pesjak, in po Slodnjakovo »solzavost« njune beletristike pa so nadvse primerni za raziskovanje romantičnega prijateljstva v slovenski književnosti. Obe avtorici sta namreč v svoja dela vključevali motive, ki jih lahko označimo kot značilne za romantično prijateljstvo. Protagonistka proznega dela in tudi večina ostalih ženskih likov je feminističnih: zagovarjajo žensko zaposlitev in svobodo, finančno neodvisnost, višjo stopnjo izobraženosti in sprejemanje samostojnih odločitev, na katere moški nimajo (prevelikega) vpliva. Ženske v delih tudi zagovarjajo napredne ideje, ki se tičejo obnašanja in življenja žensk. Večina protagonistk se na koncu sicer poroči, toda poroka ni več dojeta kot nujna za žensko preskrbljenost ali njeno srečo, hkrati pa so zakoni velikokrat prikazani kot problematični ali nesrečni. Ženske v njih delih pogosto omenjajo, da so najsrečnejše, ko so v družbi svoje prijateljice. Te si med seboj izpovedujejo vdanost, ljubezen in izkazujejo topla čustva z objemi in poljubi. Podobo druge tudi fizično občudujejo. Do konca dela (torej poroke) so ženske samske ali prvič nesrečno poročene in v tem času iščejo in spletajo tesne vezi z ostalimi ženskami in tvorijo značilne homosocialne mreže. Čas skupaj preživljajo ali v tesnih navezah (recimo prijateljici, družabnici, sestri), pri čemer pogosto tudi skupaj sobivajo, ali pa v društvenih in kulturnih dejavnostih. Zanimivo je, da so moški pogosto odsotni; včasih nenavadno izginejo, drugič odpotujejo, tretjič umrejo, v tem času pa ženske zadovoljno živijo in se družijo z drugimi ženskami, tako da nastajajo tipični pari: družabnica in graščakinja, guvernanta in učenka, sestri, nekdanji prijateljici. Moški se na koncu sicer skoraj vedno pojavijo (tisti izginuli v izboljšani različici) in sledi poroka, vendar se včasih zdi, da se ta tam pojavi

²²⁷ Perenič, Urška. »Beatin dnevnik Luize Pesjak: dogajalni prostor romana.« *Slavistična revija*, 66/3 (2018), 251–263, 259.

²²⁸ Hladnik, Miran. »Malo po nemško, malo po slovensko: Luiza Pesjakova.« <http://lit.ijs.si/luiza.html> (dostop 14. 8. 2021).

zgolj zaradi meščansko sprejemljivega srečnega konca oz. kot kompromisen konec po vzorcu odpovedi.²²⁹

Take značilnosti so vidne tudi v proznih delih nekaterih drugih ustvarjalk, katerih dela ne moremo več uvrščati med ženske romane, saj so nastala že pod vplivom realizma, denimo v delih Marice Nadlišek Bartol ali v že modernistični prozi Zofke Kveder. Žensko romantično prijateljstvo se pojavlja tudi v delih nekaterih slovenskih avtorjev, npr. Ivana Tavčarja. Ker je, nasprotno, bilo moško romantično prijateljstvo na Slovenskem veliko bolj zadržano, ga v slovenski literarni produkciji pravzaprav ne zaznamo; (mejna) izjema je Stritarjev *Zorin*, katerega značilnosti romantičnega prijateljstva si bomo ogledali v nadaljevanju.

5.2. KAKO JE NARODOTVORNA VLOGA SLOVENSKEGA ROMANA ZAVRLA IZRAZ ROMANTIČNEGA PRIJATELJSTVA

Nastanek slovenskega romana sovpada s časom slovenskega narodnega prebujenja. Če spomnimo: Jurčičev *Deseti brat* (1866) nastane v času, ko se po padcu Bachovega neoabsolutizma ponovno uvede ustavni red, s tem pa večja možnost do združevanja, nastanka taborov, vseslovenskega zanosa, zahtev po Zedinjeni Sloveniji in večji vlogi slovenskega jezika v kulturi in javnem življenju. Roman je v skladu z duhom časa tako prevzel vlogo, ki bi jo načeloma morale opravljati politične in kulturne institucije, a teh ni bilo; osrednja vloga slovenskega romana je tako postala narodnoprebudna. Ker je romane ustvarjala slovenska inteligenca z željo po tematiziranju sodobnih problematik, je slovenski roman po svoji meščanski usmeritvi soroden izvirnemu sentimentalnemu (npr. kritika do plemstva), vendar s ključno razliko: sentimentalni roman je bil usmerjen kozmopolitsko in se narodnostno ni opredeljeval, medtem ko je bila torej ključna značilnost slovenskega romana prav narodnostna usmeritev. Podreditev narodnotvorni vlogi je zahtevala preoblikovanje določenih klasičnih sestavin in vzorcev tradicionalnega romana. Ena izmed osrednjih sprememb je preoblikovanje glavne osebe, ki ni več tradicionalno ženski, temveč moški lik, čeprav še vedno čuteč in rahločuten. Pomembno je, da gre za mladeniča plebejskega (kmečkega) rodu, ki se v meščanski sloj dvigne zaradi pridobljene izobrazbe in je zato še vedno nemalokrat zapostavljen, krivice pa močno občuti, saj je občutljiv in nemalokrat še vedno romantično trpi zaradi razkola med idealom in stvarnostjo. A mladenič je tudi narodno zaveden in svobodomiseln, čeprav prihaja s

²²⁹ Velikonja, *Zamolčane zgodovine*, 170–171.

kmetov – podeželje tu predstavlja nepokvarjeno in neponemčeno okolje, v katerem je ohranjeno zdravo slovensko jedro s svojimi tradicijami, navadami in običaji.²³⁰

V naše pripovedništvo sta skladno z vzorci sentimentalizma segli dve njegovi ključni struji: svetobolje in pozitivna rahločutnost, vendar je večinsko zastopana zadnja. Svetobolje je namreč v drugi polovici stoletja postalo moteče, saj ni bilo skladno z idejo narodnega prebujanja – svetobolen posameznik je pač preveč zaseden z ukvarjanjem z lastnimi problemi, da bi lahko bil hkrati še narodnoprebudni aktivist. Za narodnoprebudno vlogo sta bila problematična tudi dva pomembna motiva te struje, in sicer smrt zaradi ali samomora ali izgube življenja v dvoboju; v vsakem primeru je na koncu pripovedi slovenski narod izgubil izobraženega slovenskega meščana, ki bi lahko ključno pripomogel na poti k narodni prebui, vendar je ta postavil svoja čustva sebično pred narod in s tem posredno ogrozil narodovo zdravo jedro (primer: Tavčarjev *Zorin*). Pesimizem in tragika, prej značilna za evropski sentimentalni roman z moškim protagonistom, v času želje po aktivaciji slovenskega naroda pač nista bila zaželeni.²³¹ Podobno je bil kot sicer ne ravno moteč, vendar vsaj odvečen, smatran tudi ženski roman. Očitani so mu šablonskost in trivialnost, vendar se kot ključni problem kaže dejstvo, da se s svojimi motivi in temami ni uspel ustrezno vključiti v narodotvorni aktivizem (čeprav, kot že omenjeno, novejša literarna zgodovina tudi v ženskih romanih ugotavlja domoljubne in narodotvorne elemente). Ne pomaga, da je glavna oseba ženskega romana seveda ženska, ki v narodnoprebudni ideologiji ne predstavlja idealnega akterja. V glavnih vlogah proze 19. stoletja se praktično ne pojavljajo²³², tudi v najbolj narodnospodbudnem žanru, to je kmečki povesti, pa so ženski liki v glavnem negativni ali kar zlobni, npr. neprijetne mačehe, prešuštnice itn. Čeprav bi ženske lahko svojo narodno vlogo odigrale kot matere (z rojevanjem in vzgajanjem zavednih otrok), so ženske predstavljene prvenstveno kot možu podrejene žene in šele nato kot matere. Ženski roman s svojo izobraženo protagonistko, ki se namesto po idiličnem podeželju giblje v meščanskih ali plemiških krogih, je takratni mladoslovenski pisateljski struji tako deloval zgolj neuporabno.²³³

Ker je domoljubna usmeritev svetobolje praktično izrinila iz literature in ker recepcija ženskega romana ni bila pozitivna²³⁴ – pa tudi število avtoric tega žanra je bilo borno –, je v slovenski

²³⁰ Bogataj Gradišnik, »Preobrazba sentimentalne dediščine«, 4–5.

²³¹ Prav tam, 5–6.

²³² Mihurko Poniž, Katja. »Prispevki slovenskih pripovednic k žanrski podobi proze 19. stoletja.« *Jezik in slovstvo*, 55/1 (2010), 47–59, 51.

²³³ Hladnik, »Ni take je ...«, 501–502, 509.

²³⁴ Zavračali so ga predvsem tisti pisatelji, ki so želeli slediti aktualnim evropskim tokovom realizma in naturalizma in so sentimentalni vzorec, sploh svetobolni tip, zavračali kot osladen. Svetobolje je bilo tudi v tesni

književnosti prevladal roman jurčičevega tipa. Iz tega izpeljujem, da je razvoj slovenske pripovedne proze v smeri jučičevskega romana zavrl motiviko romantičnega prijateljstva v leposlovju 19. stoletja. Kazalniki, po katerih lahko v literaturi prepoznavamo romantično prijateljstvo, so namreč vezani na sentimentalno in čustveno nabitost sloga svetobolne struje sentimentalizma ter na motiviko in literarne osebe, zastopane v ženskem romanu. S tem, ko se je jurčičevski roman slogovno pomaknil k realizmu, je izgubil čustveno intenziteto jezika, s katero so si lahko prijatelji in prijateljice v sentimentalnem romanu bujno izpovedovali naklonjenost in intenzivno čustveno navezanost. V jurčičevskem romanu namreč ni več zaželeno, da bi moški protagonist tožil in objokoval svojo usodo tesnemu, intimnemu prijatelju (kot lahko denimo vidimo v *Zorinu*), saj je zaposlen z vzponom v višji družbeni sloj in spodbujanjem domoljubne ideje. Tudi forma dnevniškega ali pisemskega romana, tako primerna za izražanje intimnosti in/ali ljubeznivosti (kot navaja tudi Perenič²³⁵), v tipu jurčičevskega romana praktično izgine. Nadalje so vsi osrednji motivi ali tipi literarnih oseb, značilni za romantično prijateljstvo, vezani na žanr ženskega romana. Romantično prijateljstvo je namreč najlažje razbirati med žensko protagonistko in njeno (njenimi) prijateljico oz. prijateljicami, ki pa kot glavni literarni lik nastopa v ženskem romanu, v katerem spleta tudi tesna in intimna prijateljstva z ostalimi ženskami. Kot smo že prej omenili, so to tipični pari (grofica-guvernanta, učiteljica-gojenka itd.), ki jih v jurčičevskem romanu ne najdemo, saj tam ženski lik služi kot sredstvo (nevesta) za vzpon plebejskega izobraženca v višji sloj. Za te like so, nadalje, značilni novi poklici (učiteljica, družabnica, kompanjonka za potovanje, bolničarka, guvernanta) in stiki z moškimi, ki v pripovedi ne prevladujejo oz. so vmes odsotni, izginejo, umrejo ali kaj podobnega (npr. lik družabnice v *Slučajih usode*, popolna odsotnost moških likov na koncu novele *Dora* Pavline Pajk itn.). Pomemben element je tudi intelektualno in telesno (vizualno) občudovanje prijateljic, njihove bistrumnosti in lepote, kar je tudi skoraj eksplicitno vezano na motiviko ženskega romana, ter njihov medsebojni fizični kontakt (objemanje, poljubljanje ipd., zelo prisotno npr. v romanu *Beatin dnevnik*). Zadnje lahko sicer nato opazamo tudi v nekateri pripovednih delih, ki jih ne uvrščamo niti v slovenski roman s svetobolno usmeritvijo niti v ženski, pač pa že v naturalizem, vendar tu ne moremo več govoriti o romantičnem prijateljstvu. Naturalizem, ki se je ukvarjal tudi z žgočimi družbenimi problematikami in se ni izogibal deviantnosti, je določene elemente, ki bi jih v času

navezavi s svetovljanstvom, ki se ni skladalo z narodnokonstruktivno vlogo slovenske književnosti 2. polovice 19. stoletja. Te iste avtorje (kritike) je tudi motila priljubljenost Pavline Pajk. Glej: Mihurko Poniž, *Zapisano z njenim peresom*, 42–43, 83–84.

²³⁵ Perenič, Urška, Luiza Pesjak. *Beatin dnevnik: roman*. Prvi slovenski roman v obliki dnevnika. Ljubljana: Znanstvena založba FF, 2019, 14–15.

razsvetljenske sentimentalne književnosti ali romantike obravnavali kot romantično prijateljstvo, a priori označil kot homoseksualne in jih obravnaval z vidika determinizma. Naturalizem je namreč razvil dejavno moralo, ki išče in analizira vzroke, »obvladati hoče dobro in zlo, prvo spodbujati in razvijati, drugo pa iztrebiti in uničiti«. ²³⁶ Elementi, ki bi jih npr. v ženskem romanu označili kot romantično prijateljstvo – npr. spanje v isti postelji ali objemanje druga druge okrog vratu –, so v naturalistični pripovedi predstavljeni kot lezbični; Govekar v noveli *Institutka* (1897) prizore intimnosti med dekletoma v internatu predstavi kot »pikanterijo«. Razlika je tudi v perspektivi: če so v ženskem romanu ti elementi predstavljeni pozitivno in kot nekaj zaželenega, so v naturalističnem običajno prikazani negativno ali vsaj s senco posmeha, kot to stori Govekar v pripovedi *Ljubezen in rodoljubje*. ²³⁷ Na Slovenskem je naturalistična proza nastajala na prelomu stoletja, ko se je medicinski koncept homoseksualnosti že razširil in dobil svoje mesto v naturalizmu. Romantično prijateljstvo je bilo za naturaliste tako že preživet koncept (kar nato velja za vso nadaljnjo književnost), v jurčičevskem romanu pa ta motivika ni imela mesta. S tem elementi romantičnega prijateljstva, kakršnega lahko preučujemo v ženskem romanu ali sentimentalnem romanu z moškim protagonistom, iz leposlovja ali izginejo ali pa so predstavljeni kot kazalniki homoseksualnosti.

²³⁶ Koren, Evald. »Zola in teorija naturalističnega romana.« V: *Od Antigone do Zolaja: zbrani spisi*, ur: Seta Knop in Tone Smolej, 85–120. Ljubljana: Znanstvena založba FF, 2021, 98–99.

²³⁷ Mihurko Poniž, *Labirinti ljubezni*, 143–143.

6. ROMANTIČNO PRIJATELJSTVO V SLOVENSKI PROZI 19. STOLETJA: ANALIZA LEPOSLOVNIH DEL

6.1. ŽENSKO ROMANTIČNO PRIJATELJSTVO ALI »VIDETI TEBE SREČNO, BILA JE MOJA NAJVEČJA SLAST ŽE OD NEKDAJ«

Tudi v slovenskih deželah so literarni ustvarjalci in ustvarjalke sledili trendu upodabljanja romantičnega prijateljstva v literaturi, pri čemer opazno prednjači zanimanje za tematiziranje romantičnega prijateljstva med ženskami. Čisto vsaka slovenska pisateljica, ki je ustvarjala v drugi polovici 19. stoletja oziroma na prelomu stoletja, je napisala vsaj eno delo z naslovom »prijateljica«, še več pa je takih, v katerih se ta tematizacija skriva pod drugačnim naslovom. Vida Jeraj, Ljudmila Poljanec, Marica Strnad, Zofka Kveder, Marica Nadlišek Bartol – vse so posvetile vsaj eno delo svoji prijateljici²³⁸, s čimer vsaj v relaciji do literarnih oseb nadaljujejo pot, ki sta jo z žanrom ženskega romana začrtali Pavlina Pajk in Luiza Pesjak. Tudi med pisatelji je bilo zanimanje za ženska romantična prijateljstva veliko; zdi se, da so se moški ustvarjalci v svojih delih nasploh raje ukvarjali z ženskimi kot pa moškimi prijateljstvom²³⁹ – kot zgled lahko vzamemo Tavčarjevo novelo *Soror Pia*, ki jo bomo obravnavali v nadaljevanju.

V analizo smo vzeli prozna²⁴⁰ leposlovna dela druge polovice 19. stoletja, predvsem romane in novele, v katerih nastopajo protagonistke, ki z drugimi ženskami tvorijo homosocialna razmerja in delujejo v novih poklicih (torej učiteljica, guvernanta, družabnica idr.). Na podlagi tega kriterija spada največ analiziranih del v žanr ženskega romana, ne pa vsa: nekatera dela datirajo pozneje (konec stoletja) in so zaznamovana že z drugimi literarnimi tokovi. Pri analizi smo se osredotočili na kazalnike, po katerih se za razkrivanje romantičnega prijateljstva v leposlovju ravnata tudi Faderman in Velikonja. Mihurko Poniž, ki v *Labirinti ljubezni* sicer obdela različne tipe »ljubezni«, se tega čustvenega fenomena ne dotakne in tako smernic za raziskovanje ne ponuja (čeprav bi ga bilo verjetno pod temo ljubezenskih odnosov bolj umestno vključiti kot poglavje o, denimo, pedofiliji); manko tega čustvenega razmerja sicer pripisujem letnici nastanka monografije.²⁴¹ Kazalniki, po katerih smo raziskovali, so bili predhodno že omenjeni:

²³⁸ Selišnik, »Ljubezen in prijateljstvo«, 70. Za primere del glej v njenem prispevku na str. 70 opombe.

²³⁹ Poleg Tavčarja npr. tudi Frančič, Josip. »Prijateljstvo in ljubezen.« *Ljubljanski zvon* 24, 1904.

²⁴⁰ Osredotočili smo se zgolj na prozna dela – tako nismo analizirali poezije Fanny Haussmann, Vide Jeraj in Ljudmile Poljanec, v katerih so tudi prisotni elementi romantičnega prijateljstva.

²⁴¹ Monografija *Labirinti ljubezni* je izšla 2008, ko je bilo raziskovanje romantičnega prijateljstva na Slovenskem praktično še nepoznano. V *Zapisano z njenim peresom* (2014, 53–54) se nato dotakne motivov ženskega prijateljstva v *Beatin dnevnik*: izpostavi izrazito homosocialno okolje in majhno številko moških likov, vendar romantičnega prijateljstva eksplicitno ne omenja.

poleg izobražene protagonistke meščanskega sloja (lahko obubožane) in njenega poklica je pomembna še želja po finančni neodvisnosti in samostojnosti, tesne vezi z ostalimi ženskami, odsotnost moških vse do konca (ko običajno sicer sledi poroka), izkazovanje intimnosti med prijateljicami (dotiki, poljubi, objemi, božanje), ljubeče naslavljanje in vizualno oz. telesno občudovanje, obdarovanje itn. Na podlagi teh kazalnikov so kriteriju romantičnega prijateljstva ustrezala naslednja dela: *Beatin dnevnik* Luize Pesjak, *Slučaji usode* Pavline Pajk in s posameznimi elementi njene novele *Blagodejna zvezdica*, *Roka in srce*, *Odlomki ženskega dnevnika*, *Dora* in *Mačeha* ter *Fatamorgana* in *Moja prijateljica* Marice Nadlišek Bartol in nazadnje *Soror Pia* Ivana Tavčarja.

6.1.1. ROMANTIČNO PRIJATELJSTVO V ŽENSKEM ROMANU

Luiza Pesjak (1828–1898) velja za prvo žensko avtorico, ki se je spopadla s formo romana, in tudi prvo avtorico dnevniškega romana na Slovenskem sploh. Pri tem seveda mislimo na njen *Beatin dnevnik* (1887), ki ga je literarna zgodovina do nedavnega označevala zgolj kot pripovedno nespretnega in narejenega po znani nemški šabloni, čeprav nove raziskave kažejo drugače.²⁴² V *Beatinem dnevniku* Luize Pesjak beremo doživetja mlade Beate, ki pride na grad za guvernanto grofičinim dvojčicam. Tam spozna tudi mlado grofično Doro, ki sicer živi v nesrečnem zakonu s francoskim plemičem. Ko se Dora vrne s Francoskega na grad, se sreča z mladostno ljubeznijo Rihardom, s katerim ji je oče zaradi njegovega nižjega porekla branil poroke. Po nekaj srečanjih ljubezen zopet vzcveti. Dora je takrat žal že noseča in šibkega zdravja, po vseh čustvenih pretresih pa hudo zboli in umre skupaj z otrokom, kar v hudo bolezen pahne tudi Riharda. Beata med boleznijo ves čas skrbi za Riharda in naposled ugotovi, da sta bila Dora in Rihard v resnici polbrat in polsestra, kakor v Byronovem *Manfredu*, vendar tega nista vedela. Na koncu Rihard ozdravi in se z Beato poroči.

V *Beatinem dnevniku* kar mrgoli elementov, ki jih lahko označimo kot tipične za prepoznavanje romantičnega prijateljstva. Protagonistka je mlada ženska, ki ji je umrla mati, zato se odloči za pot guvernante, torej »novega« ženskega poklica. Hkrati je grofici, kateri je vzgojiteljica otrok, tudi družabnica. Je izobražena, bistra in uživa v literaturi (z Rihardom in grofico npr. skupaj berejo *Manfreda*). Z ostalimi ženskimi liki (z izjemo kneginje) tvori prisrčne homosocialne odnose: ob Dori tudi s kneginjino spremljevalko Zoë, pestunjo Ivano, dvojčicama Rozo in Vijolo ter seveda grofico. Pomembni moški liki (npr. Rihard) so na začetku odsotni in njihova

²⁴² Poleg domoljubnih motivov, ki jih je U. Perenič ugotovila na podlagi branja s prostorskim obratom, je opozorila tudi na druge zglede, ne le nemške, ki so močno vplivali na oblikovanje avtoričine proze, denimo skandinavski družinski roman Fredrike Bremer, najljubše pisateljice Pesjakove. Glej: Perenič, *Beatin dnevnik*, 9.

vloga se ojača šele proti koncu dela. Tudi ko Beata odkrije, da ji je Rihard všeč, čustva iz ljubezni do Dore trmasto skriva in z Rihardom vzpostavi bližji stik šele po njeni smrti – do veze in naposled poroke torej pride šele, ko njena (romantična) prijateljica umre. Tudi sama intenziteta čustev, ki jih goji do Dore, je prikazana bistveno močneje v primerjavi s čustvi do Riharda. Beatina vdanost, zvestoba, občudovanje in ljubezen do Dore so namreč razvidni praktično skozi celotni roman, kar si bomo ogledali na nekaj primerih.

Tipičen prikaz romantičnega prijateljstva in občudovanja med prijateljicama je zapisan kmalu po snidenju med Beato in Doro. Ko jo Dora ugleda, takoj prepozna, da iz Beate »sije nebó ljubezni«, in jo hitro poprosi: »Beata, bodite mi, kar ste predragim mojim, bodite mi, prijateljica!«²⁴³ Ob tem Beato oblijejo intenzivna čustva, ki jih dnevniku opiše takole:

»Teso mi je bilo pri srci, ali ob jednom se je širil ponos: izvoljena, ljubljena, najlepša stvar zemljé je takó ljubeznivo govorila z menoj! Čar blagosti in krasote nje me je premagal, nje sem bila od prvega stiska blage roké, pripravljena s svojem življenjem kupiti ji jeden hip sreče! Odrgati mi ni bilo móči pogleda od nje ...«²⁴⁴

Beata je presrečna, ko ji Dora, ki jo v trenutku očara, ponudi prijateljstvo. Že po prvem snidenju je Beata zanjo pripravljena narediti vse: takoj občuti popolno predanost in pripravljenost, da za Dorino osebno srečo žrtvuje tudi lastno. Ker jo silna čustva preplavijo takoj ob prvem snidenju, občudovanje zagotovo izvira iz Dorine miline in telesne lepote; karakterno mlade grofične pač takrat še ni uspela spoznati, da bi jo morebiti očarala s svojo bistroumnostjo. Tudi v nadaljevanju Beata dnevniku nenehno izraža vizualno občudovanje grofične Dore. Opisuje jo kot »mlado, krasno gospo«, ki ima »ponosno postavo in prekrasni nje obraz«²⁴⁵. Ko jo skrivoma opazuje, je nad njeno pojavo povsem očarana:

»Harmonično je gibanje visoke postave, prosta, vendar plemenita nje hoja, prelepa nje roka, prelepa drobna nožica, vedenje, govorica – „quite Lady“. In obličje! Po klasičnih potezah je lepi temni podobi dôli v dvorani jednako, ali izraz mu je drug. Tudi v njem je trpljenje narisalo znamenje svoje, ali krivica se mu ni pridružila. Oča je trpel do konca svojih dnij, pri hčeri je premagano! Tó se vidi v čudovitem očesi: dnò najblažje, toda upokojene duše kaže njega pogled, ki čist in predirajoč drugi duši seza do dnà. Črne svetle lasé nosi razpréčene na obé strani in prosta kita venča glavo. Nič o smešni napravi babilonskih stolpov, kateri kazé lepoto. Krasni

²⁴³ Pesjak, Luiza. *Beatin dnevnik*, 1887. Wikivir. Splet. (https://sl.wikisource.org/wiki/Beatin_dnevnik, dostop: 11. 8. 2021)

²⁴⁴ Prav tam, 25.

²⁴⁵ Prav tam, 24.

*grški nos, omamljiva usta, snežnobela pòlt, polno nédrije, vse, vse bi bilo vredno Afrodite, valovom izhajajoče. „Res, res, primere nji na zemlji najti ni!“*²⁴⁶

Nataša Velikonja v svojem prispevku povzema L. Faderman, da romantične prijateljice niso izražale čutnosti in telesnosti na način eksplicitne seksualnosti, dopuščeno pa jim je bilo, da so izražale telesno občudovanje.²⁴⁷ Tudi poljubljanje in objemanje nista bila nič neobičajnega; zaradi njune pogostosti ju celo razumemo kot enega izmed kazalnikov romantičnega prijateljstva. Telesno občudovanje je v *Beatinem dnevniku* morebiti eden izmed najpogosteje izraženih elementov romantičnega prijateljstva.²⁴⁸ Tudi v tem romanu zapazimo elemente fizične telesnosti, kot so poljubi, objemi in drugi intimni dotiki.

*»„Sestra moja!“ me je imenovala! O moj Bog, kako si dober, da si me dal povečicati s to besedo iz ust najplemenitejše svojih stvarij! Žareči poljub, ki sem ga pritisnila Dori na roko, izrekel ji je, kar ustnam ni bilo môči.« ali »Kaj me je pričakovalo tam! Vsprejela me je radostno, déla mi roko okoli pasú, premilo mi zrla v oči ...«*²⁴⁹

Zdi se, da je Dorina pojava Beato vlekla v svojo bližino kakor magnet. Tudi sama Beata prizna, da *»Bog védi, prerada bi bila ostala tamkaj, nikoli mi ni dovolj Dorinega pogleda.«*²⁵⁰ Skozi roman spoznamo, da Doro ceni tudi intelektualno in osebnostno, njene besede pa si zelo žene k srcu. Želi si biti Dorina zaupnica ter najtesnejša prijateljica in tako ob Dorini prošnji za posluh in nasvet Beata srečno vzklikne: *»„O govorite, gospa milostiva, olajšajte si srce! Ali mi je treba povedati, da vsaka Vaših besed mi bode takó sveta, kakor so mi óne, ki jih je z menoj govorila umirajoča mati?“*²⁵¹

Občudovanje, ki mestoma meji na malikovanje, bi sicer lahko pripisali tudi socialni razliki med preprosto Beato in plemkinjo Doro. Beatina očaranost nad Doro zagotovo vsaj delno izvira tudi iz Dorinega višjega stanu; to verjetno tudi obrazloži, zakaj jo Beata pogosto imenuje za svojo boginjo (*»Tukaj sloni boginja Dora«, »Še jedenkrat ponavljam: presrečna sem bila, hoditi poleg svoje boginje in sama ž njó«*²⁵²). Romantična prijateljstva v stvarnem življenju sicer običajno niso prečila socialnega razreda²⁵³, pri čemer družabništvo predstavlja eno izmed izjem,

²⁴⁶ Pesjak, *Beatin dnevnik*, 29.

²⁴⁷ Velikonja, *Zamolčane zgodovine*, 175.

²⁴⁸ Poleg že navedenih primerov še npr. *»In meni na strani še bledejša, še svetlejša nego lunin svit je stopala ona, katero morajo angelji zavidati zavoljo nje lepote.« ali »/.../ veselje je zabliskalo na čudovito lepem obrazi.«* Pesjak, *Beatin dnevnik*, 35 in 38.

²⁴⁹ Pesjak, *Beatin dnevnik*, 44.

²⁵⁰ Prav tam, 29.

²⁵¹ Prav tam, 36.

²⁵² Prav tam, 34, 35.

²⁵³ Selišnik, *»Ljubezen in prijateljstvo«*, 70.

saj je ena izmed žensk skoraj vedno plemiškega izvora. Toda več kot očitno Beatino oboževanje ni enostransko. Dora denimo občuduje Beatino blago in čisto srce – guvernanta se ji zdi simpatična in pred smrtjo jo že zares čišla kot drago prijateljico (»/.../ *simpatični, dragi ste mi bili od prvega hipa /.../*«²⁵⁴). Zlahka prepozna njeno nedolžnost in milino, zato jo nemalokrat imenuje za svojo rožo (»*Ti mlado, neoskvrнено cvetje*«²⁵⁵). Tudi Beata jo izjemno ljubeče naslavlja, četudi ne neposredno, temveč v svojih dnevniških zapisih: nemalokrat nanjo referira z angelom, boginjo, Afrodito idr. Tako lahko sklenemo, da je tudi element ljubečega naslavljanja, tako značilen za romantično prijateljstvo, močno prisoten.

Številni kazalniki romantičnega prijateljstva potrjujejo, da lahko odnos med Beato in Doro označimo kot romantično prijateljstvo. Zanimivo je sicer tudi, da se v romanu pojavi motiv incesta, kar je na prvi pogled za ženski roman presenetljivo. Miran Hladnik to obrazloži s posebno vlogo spolne ljubezni, ki je v ženskem romanu tabuizirana, zato se potlačena spolnost sublimira v prikazovanju odnosov, ki spominjajo na družinske. »*Medtem ko se [ženski roman] glasno odpoveduje spolnosti, že potuhnjeno tematizira libidinozne želje po kršenju incestnega tabuja (Beatin dnevnik z odnosom brat-sestra je najlepši primerek za to.)*«²⁵⁶ To lahko povežemo tudi s predpostavko L. Faderman, da je čustveno silovito opisovanje zunanosti prijateljic posledica zanikanja ali potlačitve seksualnih vzgibov, ki ženski 19. stoletja po čustvenih normah pač ne pritičejo.

Manj očitne, a vsekakor prisotne kazalnike romantičnega prijateljstva najdemo tudi v delih **Pavline Pajk** (1854–1901). Po Hladniku prva dama ženskega romana nam z nemajhnim opusom proznih besedil ponuja dobršno mero gradiva, v katerem se skrivajo posamezni elementi, značilni za romantično prijateljstvo. Najprej: v njenih besedilih je vedno (izjema je delo *Roman starega samca*, pisan v moškem prvoosebne pripovedovalcu) protagonistka mlada in bistra meščanka, vsaj srednje ali precej izobrazena. Slednja vsaj na eni točki izrazi željo po sobivanju v ženskem paru, kar se v določenih delih tudi uresniči: bodisi kot družabnica bodisi kot guvernanta otrok druge ženske – v noveli *Mačeha* (1882) pa se splete izjemno ljubeče razmerje med učenko in njeno učiteljico, ki ji pozneje postane mačeha. Moški so predstavljeni kot nezaželeni ali pa so ženske v poroko z njimi prisiljene in se ta ne konča srečno; mož pogosto tudi umre (vdove) ali izgine, da lahko v tem času ženski neproblematično živita v svojem homosocialnem okolju. Včasih se primerni moški pojavi šele proti koncu dela, iz česar nato

²⁵⁴ Pesjak, *Beatin dnevnik*, 36.

²⁵⁵ Prav tam, 43.

²⁵⁶ Hladnik, »Slovenski ženski roman«, 270.

navadno sledi poroka kot družbeno zahtevan imperativ; z njo se sicer po kompromisno srečnem koncu, značilnem za ženski roman, konča večina zgodb. V času brez prisotnosti moških likov ženske živijo v paru ali širši homosocialni mreži prav srečno in zadovoljno življenje, saj so si v veselje, se zabavajo in animirajo, si zaupajo in bodrijo ter skupaj gojijo svoje meščanske hobije (branje leposlovja, organiziranje zabav v salonu, pomenkovanje idr.). Med seboj spletejo tesne vezi, po poroki ali zaradi odhoda iz drugih razlogov pa čutijo bolečino. Tudi tu so prisotni določeni intimni dotiki ali vsaj telesno občudovanje.

Elementi romantičnega prijateljstva se najmočneje kažejo v morebiti najbolj poznanem delu Pajkove, tj. v romanu *Slučaji usode*. Na kratko gre za zgodbo o v zakonu nesrečno prevarani odlično izobraženi Malvini, ki jo nasilni in hazarderski mož zaradi dolgov zapusti z malo hčerko v revščini, zaradi česar naposled hči Lenka tudi umre. Po tem si Malvina najde delo kot družabnica graščakinji na gradu Rauhenstein, kjer z graščakinjo živita v zadovoljstvu, dokler se ne vrne sin graščakinjinega pokojnega moža Otmar. Vanj se naposled Malvina zaljubi, ona pa vanjo, vendar mu Malvina čustev ne more vračati, saj niti ne ve, ali je njen mož živ ali mrtev. Zgodba se zaplete, ko se v odnose začne vmešavati Otmarjeva bivša ljubezen, lahkoživa Avrelija, sploh pa ko Malvina spozna, da je Otmarjev zamorec v resnici njen zamaskirani mož Leopold, ki jo začne izsiljevati. Neljuba situacija se razplete z Leopoldovo smrtjo, s čimer se Malvina dokončno odreši malopridnega moža, in čeprav najprej vseeno zavrne Otmarjevo ljubezen, se to spremeni, ko postane zaradi pridobljene zapuščine po Otmarjevem stricu finančno neodvisna in odkupi graščino ter povabi Otmarja k življenju v dvoje.

Kako je torej tu s kazalniki romantičnega prijateljstva? Imamo protagonistko Malvino, zelo izobraženo in uglajeno hčer iz sicer revne uradniške družine. Tudi ostali ženski liki iz njene družine so izobraženi: obe mlajši sestri se izobražujeta za poklic učiteljice, torej poklic t. i. nove ženske, ki se je začela oblikovati proti prelomu stoletja. Tudi mati je polna svobodomiselnih idej: možu, ki odločno nasprotuje ideji o svojih hčerah kot učiteljicah, ugovarja, kako ključno je, da izobražena ženska svoje znanje in ideje uporablja za spreminjanje sveta, pomoč drugim in lastni družini, ne pa da po končanem šolanju obsedi doma (*»Ali ni poezija, ako mlado dekle uporablja svoje moči in znanosti v prid človeštva, sebi na korist in rodbini v polajšanje?«*²⁵⁷). Mož Vinko temu nasprotuje, saj je po njegovem osrednja naloga lepo vzgojene mlade ženske, da se uspešno poroči. Tu je vidna prva razlika med oblikovanjem ženskih in moških likov v delih Pavline Pajk: ženske so plemenite, imajo visok moralni imperativ, svojim otrokom želijo

²⁵⁷ Pajk, Pavlina. *Slučaji usode*, 1897. Wikivir. Splet. https://sl.wikisource.org/wiki/Slu%C4%8Daji_usode (dostop: 20. 8. 2021, str. 13).

le najboljše (poleg Malvine so take tudi njena mati, dunajska stanodajalka, graščakinja), moški pa so običajno nečimrni in lahkomišeln, koristoljubni, pogoltni ali opravično nesposobni, bolj kot hčerina sreča pa jim je pomembno, da jim ta ni več v breme (očim Vinko, Malvinin mož Leopold, deloma tudi Otmar). Ker so moški liki okarakterizirani negativno, je bolje, da ženske z njimi nimajo prevelikih stikov: graščakinja je zato kar ovdovela in sama skrbi za svojo graščino, Malvina pa si po propadlem zakonu s plemičem, ki je bil »zver v človeški podobi«²⁵⁸, priseže, da se ne bo več zapletala z moškimi in snubce tudi res dosledno odganja. Življenje si zato odloči organizirati na način sobivanja ženskega para: postane torej družabnica graščakinji, ki je družbo iskala kar po oglasu v časopisu. Ubeseditev oglasa je precej priročna, saj jedrnato strni vse, kar velja za osrednje lastnosti žensk, ki vstopajo v homosocialna razmerja ali romantična prijateljstva:

»Vesela, priletna, samoživeča gospa, bivajoča na svojem posestvu, išče družbenico, gospodično ali mlado udovo, ki naj bi bila izobrazena, odličnega vedenja, vesele naravi in prikupne zunanosti /.../«²⁵⁹

Zanimivo je, da graščakinja ne išče le bistre in izobrazene gospodične, ki bi ji krajšala čas – eksplicitno je izpostavljeno, da mora biti tudi prikupne zunanosti. Pajkova nemalokrat v romanu omeni čudovito in osupljivo Malvinino zunanost – je namreč

»/.../ ena onih redkih lepotic, ki osupljajo in omamljajo takoj v prvem trenutku. Bila je visoko vzraščena, šibke, a vendar polne rasti, bledega lica, a neke zdrave bledobe, prihajajoče najbolj od nežne polti, rujavih, izgovornih očij, katere so dobivale poseben, iskreni odsev, lesketajoče se v sencih dolgih trepalnic, lasij tudi rujavih, mehkih in svetlih ter prirodno skodranih. Ne bilo bi lahko misliti si bitja, ki bi še bolj, kakor ona, se prikladalo uzoru klasične lepote. In taka lepota navadno vztraja, navzlic letom in viharjem življenja.«²⁶⁰

Njena lepota torej ne očara le moških, pač pa tudi ženske; te so ji bodisi nevoščljive (npr. Avrelija) ali pa ob njeni prijetni prezenci uživajo, kot denimo graščakinja. Ta je namreč ne le samoživeča, temveč tudi »krepka in živahna /.../, rada vesela ter rada videča tudi druge vesele« in bistrourna, uglajena in na oko prijetna Malvina jo je tako »v trenutju začarala /.../ [in] celo presegala nje gizdave nade.« Kajti:

»/.../ kakó veličastna se je ona zdela v svoji strogi dostojnosti, ker je imela nekaj skrivnostno mamljivega na sebi. Kjer se je ona z Malvino prikazala, je bilo, kakor da bi bila privedla s seboj

²⁵⁸ Pajk, Slučaji usode, 24.

²⁵⁹ Prav tam, 39.

²⁶⁰ Prav tam, 22.

solnce, ki v trenutju razsvitljuje vse okrog. In zdelo se jej je, da žarki tega solnca se odbijajo tudi od nje. Kakó jej je laskalo, da njeni gostje izkazujejo družbenici ono čislanje in ono prijaznost, katero so izkazovali gospem in gospodičnam, po stanu ali po bogastvu tudi najvišje postavljenim /.../»²⁶¹

Malvina z graščakinjo biva na gradu Rauhenstein kar celih osem let, preden tja prispe Otmar in se zgodba prične sukati okrog njunega odnosa. Čeprav sta živeli »/.../ v tako tesni zvezi z graščakinjo, da je ž njo čutila vsako prijetnost in neprijetnost, ki jo je zadevala«²⁶², nista bili klasični romantični prijateljici, ki bi si obljudljali večno vdanost in zvestobo: »A navzlic vsemu temu pravega prijateljstva in popolnega zaupanja ni bilo med njima, kakor bi se bilo pričakovalo od dveh žensk, živečih v takó tesni zvezi.«²⁶³ K temu najverjetneje poleg njunega različnega značaja (graščakinja je zelo živahna, Malvina pa zadržana) botruje dejstvo, da se Malvina graščakinji ne drzne preveč odpreti, saj se boji, da bi ta začela spraševati po njeni preteklosti, ki jo Malvina želi na vsak način prikriti. A navkljub temu Malvina teh osem let označuje kot »čas najsrečnejši mojega življenja«, česar Otmar nikakor ne more razumeti, saj kako more »preživeti najsrečnejšo dobo življenja, posebno mladosti, na samotnem gradu, ob strani starikave gospe, in pri tem čutiti se presečno?«²⁶⁴

Proti koncu zgodbe zaradi odkritja Malvinine preteklosti in njene povezave z Leopoldom graščakinja zahteva, da Malvina grad zapusti. Odhod seveda ne mine brez žalosti in bolečine, saj je bila graščakinja na Malvino izjemno navezana. »Bila ste mi vedno ljuba in draga. /.../ In vendar, dasi vas tudi zdaj nič manj ne čislam in ne ljubim, v nekaterem oziru celo občudujem ter z vami živo sočustvujem, vendar – ločiti se morava.«²⁶⁵ Navkljub ljubezni do Malvine jo ponos in obsedenost z ugledom rodbine prisilita k odslovitvi ljube družabnice:

»Ko bi graščakinja nikoli ne bila Malvini izkazala naklonjenosti, ta trenotek bi jej bil odkril, kako ona čuti za njo. Da hudo trpi, trpi zavoljo odpovedi, katero jej nalaga ponos nje hiše, je bilo jasno kot beli dan. Kako bode odslej živela brez prikupljive bližine ustrezne in razumne ženske, ni niti mogla misliti. A da bi zadušila svoj krivi ponos, da bi prezrla mnenje sveta in poslušala glas svojega srca, ki se je tako gorko potezalo za družbenico, ni bila krepka dovolj.«²⁶⁶

Kako močno je bila graščakinja navezana na Malvino, lepo prikaže tudi njena smrt s kapjo, ki se zgodi že naslednjo noč po Malvininem odhodu. Eden izmed navedenih razlogov zanjo je tudi

²⁶¹ Pajk, Slučaji usode, 41.

²⁶² Prav tam, 52.

²⁶³ Prav tam, 43.

²⁶⁴ Prav tam, 55.

²⁶⁵ Prav tam, 122.

²⁶⁶ Prav tam, 122–123.

»bolest in živo obžalovanje po nenadomestljivi družabnici«, ki sta »če že ne povzročili, pa gotovo pospešili nje smrt.«²⁶⁷ Kako globoka so bila graščakinjina čustva do Malvine, ne moremo biti prepričani, vendar v prid njeni personi »nove ženske« govori kar nekaj argumentov, ki jih Pavlina Pajk vplete v besedilo. 1) Po smrti moža ostane vdova in samostojno vodi graščino in svoj salon, čeprav bi se z lahkoto ponovno poročila. 2) Pajkova zapiše, da ji je bogastvo omogočalo živeti »po svojih nagibih in trmah«²⁶⁸, kar omogoča različne interpretacije. In kot 3), graščakinja živi na gradu Rauhenstein, sicer tudi resničnem gradu v bližini Dunaja, katerega ime pa morebiti skriva zanimivo šifro. S tem se je namreč ukvarjala Nataša Velikonja, ki namiguje, da je lahko izbira tega imena pogojena s sugestijo na kajenje (nem. rauchen), ki je bilo v tistem času močno asociirano z novo žensko ali celo z lezbištvom, saj je povezano s prevzemanjem tradicionalno moškega obnašanja.²⁶⁹ Malvinina čustva do graščakinje nasprotno niso nikjer tako dosledno izpričana, je pa zagotovo zanimiv še predzaključek dela s še enim srečnim sobivanjem žensk brez moških likov: Malvina kot nova upravnica gradu k sebi povabi sestro Milko, s katero ji je nato »potekalo življenje prijetno in zadovoljno, kakoršno si nista želele boljšega.«²⁷⁰ Na koncu se sicer Malvina predvidljivo poroči z Otmarjem, ostane pa lastnica gradu, saj mu na dan poroke izplača zanj zahtevano vsoto.

Preden se premaknemo k analizi ostalih del, je vredno omeniti še pomenljivo razliko med izvirnikom in ponatisom dela, ki je leta 2013 izšel pri založbi Zala. Nanjo v monografiji *Zamolčane zgodovine* na srečo opozori Nataša Velikonja in s tem raziskovalce zapuščine Pajkove preusmeri na branje izvirnika, ki se od novoizdane priredbe bistveno razlikuje. Če bi namreč bralec, išoč elemente romantičnega prijateljstva, prvotno ali izključno posegel po zadnji izdaji romana, bi po branju brez kakršnekoli dileme zaključil, da teh elementov v romanu pač ni zaznati. Uredniški posegi v delo, ki naj bi bili plod želje, da zgodbe »ne bi brali le raziskovalci naše literarne dediščine, ampak da bi postala znana in brana v širšem krogu bralk in bralcev«²⁷¹, so namreč, kot zapiše Velikonja, tako škandalozni, da imamo občutek, kot da beremo popolnoma drugo knjigo. Na naslovnici izdaje sicer res piše, da gre za priredbo, pa vendar so razmerja med literarnimi liki, karakterizacija in opisi določenih situacij tako

²⁶⁷ Pajk, *Slučaji usode*, 122–123.

²⁶⁸ Prav tam, 41.

²⁶⁹ Gre seveda za špekulacijo, ki pa je privlačna: kajenje je bilo vse do dvajsetih let 20. stoletja za ženske malone nesprejemljivo, saj je bilo rezervirano za moške. Ženske, ki so zavestno kršile to normo, so bile t. i. nove ženske, predvsem tiste, ki so pogumno prevzemale tudi druge moške navade (npr. moška oblačila), kar bi danes označili kot lezbištvo. Graščakinja sicer v delu nikjer ne eksplicitno kadi, morda tudi zato, ker bi to lahko negativno vplivalo na recepcijo. Skratka, vsekakor gre za (zgolj) zanimivo domnevo po Velikonja, *Zamolčane zgodovine*, 175–176.

²⁷⁰ Pajk, *Slučaji usode*, 130.

²⁷¹ Črv Sužnik, Mateja. »Beseda urednice o pisateljici Pavlini Pajk, njenem življenju in delu.« V: *Slučaji usode*, ur: Mateja Črv Sužnik, 163–166. Lesce: Založba Zala, 2013, 166.

spremenjeni ali kar izpuščeni, da se poraja vprašanje, zakaj, ali bolje, čemu. Pomenljivo je namreč, da so spremenjeni ali izpuščeni prav tisti deli besedila, ki na kakršenkoli način nakazujejo na romantično prijateljstvo, ali – o tem zgodovinskem fenomenu nepoučenemu bralcu – zakrite sledi homoerotike. Če naštejemo samo najbolj očitne primere: izvorni stavek »Živela je v tako tesni zvezi z graščakinjo, da je ž njo čutila vsako prijetnost in neprijetnost, ki jo je zadevala« je kar zamenjan z »Res škoda, da se je tokrat tako izteklo.«²⁷² Malvinina zatrditev Otmarju, da z graščakinjo srečno biva že osem let (»In reči moram, da je bil ta čas najsrečnejši mojega življenja«) je skrčen v »Že osmo leto.«²⁷³ Prav tako je skoraj v celoti izpuščen del, v katerem graščakinja trpi zaradi Malvininega odhoda, in vzroki za njeno smrt. Tudi to, da je pred poroko z Otmarjem zadovoljno in srečno živela na gradu s sestro Milko, v novi izdaji čudežno umanjka. Le ugibamo lahko, ali gre za zavestno cenzuro delov, ki nam z današnjega gledišča zvenijo nenavadno ali »nenaravno«, ali le lahkomišlno preurejanje besedila, ki na prvi pogled ne prinaša nobene velike vsebinske spremembe, v resnici pa povsem negira izvorni obstoj motivov romantičnega prijateljstva.

Poleg *Slučajev usode* je za analizo romantičnega prijateljstva še najbolj zanimiva novela *Mačeha* (1883), v kateri spremljamo nenavadno zgodbo med odgojiteljico/učiteljico Evfemijo in njeno gojenko/učenko Elzo, ki živi z na smrt bolnim očetom. Novela nam ponudi presenetljive fabulativne zasuke: sprva se Evfemija poroči z Elzinim očetom, da bi ji postala mačeha in jo s tem obvarovala osirotelosti, nato pa se Elza zaroči z bivšim Evfemijinim ljubimcem, od katerega je bila ta po nesrečnem zapletu ločena. Konec nam sicer ponudi pomirljiv zaključek s spravo med Evfemijo in Elzo ter zaroko Evfemije in doktorja Arnolda ter Elze in strojnika Pibra, vendar je bolj kot to zanimiv odnos med Elzo in Evfemijo. Evfemija se z Elzinim očetom poroči, ker »ona ljubi Elzo čez vse« in »videti tebe srečno, bila je moja največja slast že od nekdaj«. Elzi želi pomagati, zato sprejme dolžnost »ljubiti ./ Elzo in jej biti v vsem dobra in skrbna mati«, saj »obedve skupaj imate potem lahko najsrečnejše življenje.«²⁷⁴ Njena ljubezen je vidna tudi drugim – Elzin stric je ganjen nad ljubeznijo, ki jo Evfemija kaže do njegove nečakinje.²⁷⁵ Evfemija je tudi edina, ki jo ima Elza rada in jo spoštuje;

²⁷² Izvirnik na Wikiverzi, str. 52; izdaja 2013: Pajk, Pavlina. *Slučaji usode*. Lesce: Založba Zala, 2013, 65.

²⁷³ Izvirnik na Wikiverzi, str. 55; izdaja 2013, str. 68.

²⁷⁴ Pajk, Pavlina. *Mačeha*, 1882. *Wikivir*. Splet. <https://sl.wikisource.org/wiki/Ma%C4%8Deha> (dostop: 22. 8. 2021, str. 7, 21)

²⁷⁵ »./.../ in toliko, da se jej niso mile oči solzile, začuvši tako ostro sodbo o svojej ljubljenci.« »Jaz Elzi častitam, da ima tako mačeho, rekel je ginen dekan, poudarjajoč besedo: mačeha. Bog Vam povrni Vašo ljubezen do moje vnukinje!« Pajk, Mačeha, 10.

njun odnos odgojiteljica/gojenka je živahen in pristen, saj ima Evfemija zgolj devetindvajset let; ljudje špekulirajo, zakaj je še samska, saj je

»/.../ ni še zapustila nekdanja mikavnost. Visoka rast, plemeniti izraz njenega obraza, resno nežno nje obnašanje, to so bile glavne lastnosti njene osebe. A nje največi čar je bil globoki pogled. Njeno temno-modro okó gledalo je takó otožno-milo izpod dolgih trepalnic /.../«²⁷⁶

Lepote Evfemije niso občudovali le moški, pač pa tudi Elza. Po očetovi smrti zavrača, da bi jo imenovala mati, ampak zgolj Evfemija, saj *»Ali ste kdaj čuli, gospod stric, da bi sedemnajstletna devojka imela devetindvajsetletno mater? /.../ [P]ogledavši dekana nekoliko poredno premaguje posmeh.«* Njuno prijateljstvo obožuje in ljubi; vdana ji je, ubogljiva ter neskončno hvaležna, da ji Bog že *»deset let daruje Eufemijino ljubezen.«* Kot pravi: *»Če koga na svetu ljubim, odkar sem očeta izgubila, je gotovo ona, katero ljubim.«²⁷⁷* Evfemija se sicer boji, da se bo Elzin odnos do nje spremenil (*»Že dva dni me vznemirjuje misel, da bi me utegnola Elza za naprej manj ljubiti, kakor me je do sedaj«²⁷⁸*), ko uradno postane njena mačeha. Jo bo Elza morebiti ljubila manj? Kaže, da Evfemija tega ne bi prenesla.

»Eufemija povzdigne svoj otožni pogled na dekana in odgovori rahlo zarudevši: Jaz ljubim Elzo; za njo, čutim, ne bode mi nobena skrb pretežavna, nobena dolžnost pregrenka. Elza mi je tudi bila do zdaj vedno vdana. Ali mislite, gospod dekan, – in pogledala ga je skoro bojzljivo, – da me bode odslej Elza manj ljubila, ker sem – nagnola je glavo, da bi dekanu nekoliko prikrila močno rudečico, ktera jo je na enkrat oblila, in po kratkem premolku je hitro in bolj tiho dostavila – ker sem jej postala mačeha?«²⁷⁹

Najprej se zdi, da je bila Evfemijina skrb neutemeljena, saj sta se prijateljici v novem razmerju *»bolj druga druge oklenole in prejšnje njuno prijateljstvo je čez leto še ožje postalo.«²⁸⁰* To se vmes spremeni, saj je Elza prepričana, da je Evfemijino nenavadno obnašanje posledica ljubosumnost do njene zaroke. V tem času obe trpita: Elza se odziva z nesramnostjo in jezo²⁸¹, Evfemija pa je čisto poklapana – ko Elza v jezi zapusti sobo, Evfemija obupano kliče za njo: *»Elza, moj biser, moje veselje, pojdi sèm, saj te ljubim, saj te –«²⁸²*

Poleg že običajnega ženskega para učiteljica-učenka, ki se nato pretvori v mačeha-hči (ki je pomenljiv zaradi že prej omenjene Hladnikove opazke o incestnih odnosih v ženskem romanu),

²⁷⁶ Pajk, Mačeha, 13.

²⁷⁷ Prav tam, 11.

²⁷⁸ Prav tam, 9.

²⁷⁹ Prav tam.

²⁸⁰ Prav tam, 12.

²⁸¹ *»/.../ reče Elza z nekim dopadenjem; saj je tudi jaz že davno kot nekdanj več ne ljubim.«* Pajk, Mačeha, 47.

²⁸² Pajk, Mačeha, 24.

ostalih kazalnikov romantičnega prijateljstva kar mrgoli. Elza najprej zavrača poroko in želi biti neodvisna in svobodna ženska, saj »[j]az preveč ljubim svojo svobodo, da bi mislila na možitev«²⁸³, poleg tega pa se želi ukvarjati s pisateljevanjem, kar se za žensko v zakonu ne spodobi. Da je odnos med prijateljicama intimen, je jasno že iz njunih poimenovanj: Elza Evfemije noče imenovati mati, temveč raje »zlata moja Eufemija« ali »predraga mi Eufemija«, ta pa njo »moj biser«, »moje veselje« ali »dragi moj srček«. Tudi intimnih dotikov ne manjka. Elza si želi Evfemijinih poljubov, objemov in ljubkovanja (»In primaknola je svoje od nočne sape ohlajeno lice k Eufemiji in jo ljubkovala«²⁸⁴), izpostavi pa tudi, kako si navkljub sreči zaradi zaroke najbolj želi sesti v Evfemijino naročje.²⁸⁵ Prijateljici sta si tudi izjemno vdani: Evfemija se je pripravljena odreči lastni sreči v zameno za Elzino, »četudi bi mi pri tem tudi srce počilo«, in se zanjo povsem žrtvovati.²⁸⁶ Čeprav na koncu vsaka pristane v svoji heteroseksualni zvezi, odnose pred tem zgladita in zaključek novele namiguje, da bosta tudi po poroki ohranjali ljubeče odnose.

Če se dotaknemo še ostalih stvaritev Pavline Pajk: v vseh delih (razen v *Roman starega samca*) imamo žensko protagonistko, ki načeloma deluje kot učiteljica, vzgojiteljica ali družabnica – primere tega najdemo še v novelah *Blagodejna zvezdica* in *Roka in srce*. V *Blagodejni zvezdici* Ada najprej namerava postaji vzgojiteljica oz. guvernanta, potem pa se odloči, da bi bila rada »družbenica pri kakšnej bolj starikavej, ali na samem živečej gospej«²⁸⁷, čeprav na koncu postane družabnica hromemu Oskarju. Leonora je v *Roka in srce* odgojiteljica mladim fantom, ker ceni svojo svobodo in so ji s tem prihranjene »sitnob[e], ki so združene z zakonskim stanom.«²⁸⁸ Izpostavljeno je, da imajo do Leonore »čudovito zaupanje posebno ženske«²⁸⁹, njena najtesnejša prijateljica pa je Valerija, ki jo naslavlja kot »ljuba Valerija«, »ljuba moja« ali »nad vse ljubljena Valerija«. Njuno prijateljstvo je trdno in dolgo; sta zaupnici, tolažnici in stanovitni podpornici. Leonora o njunem prijateljstvu razmišlja takole:

²⁸³ Pajk, Mačeha, 14.

²⁸⁴ Tudi »Objamite me vendar, Eufemija!«, »Potem pa jo potegne k sebi ter jo srčno objame« ali »A Eufemija je ni poljubila, kakor je to sicer navadno.«, »In vsa navdušena poljubuje zdaj zaporedoma Eufemijo.« Pajk, Mačeha, 23, 29.

²⁸⁵ »Da bi z Vami tem prej delila svojo radost, odrekla sem veselju, bivati še osem dnij v toplicah v bližini svojega ženina, ter sem hitela Vam v naročje.« Pajk, Mačeha, 24.

²⁸⁶ Pajk, Mačeha, 28, ali »Jaz sem se jej hotela voljno, iz ljubezni do nje žrtvovati, a zdaj je ona, ki se proti meni velikodušno obnaša«, 59.

²⁸⁷ Pajk, Pavlina. *Blagodejna zvezdica*, 1881. Wikivir. Splet. https://sl.wikisource.org/wiki/Blagodejna_zvezdica (dostop: 23. 8. 2021, str. 5)

²⁸⁸ Pajk, Pavlina. *Roka in srce*, 1881. Wikivir. Splet. https://sl.wikisource.org/wiki/Roka_in_srce (dostop: 23. 8. 2021, str. 2)

²⁸⁹ Prav tam, 3.

»V Valerijinem objemu in v njenem pogledu, ki je samo dobroto izraževal, zapustila so Leonoro vsa prejšnja premissljevanja. Kako blagodejen je trenotek, ko po dolgi ločitvi zopet slonimo na prsih pravega prijatelja s prepričanjem, da je srce, katero bítí čutimo, naše, da je ono kljubu daljavi, ki nas sicer loči, vselej nam zvesto ostalo.«²⁹⁰

V noveli je tudi poudarjeno, da je bil Valerijin zakon sklenjen brez ljubezni ali kakršnih čustev do moža Karola, v podobni situaciji pa se znajde tudi protagonistka Dora iz novele *Dora* (1885), ki je zaradi osirotelosti prisiljena v poroko z nasilnim Petričevim. Na koncu novele sicer vsi moški pomrejo, Dora pa živi v ljubeči homosocialni skupnosti z Jerico (Gerco) in Minko brez moških.²⁹¹ V obeh delih se pokaže element nesrečnega ali prisiljenega zakona, v *Dori* pa so na koncu moški kar odstranjeni, da lahko ženske mirno živijo v svoji težko prisluženi svobodi. Tudi v noveli *Odlomki iz ženskega dnevnika* zapisovalka Irma zatrdi, da je raje »stara devica, nego nesrečna ženica«²⁹², čeprav se to nanaša zgolj na zakon brez ljubezni. Vsaka izmed novel ima torej določene kazalnike, ki sugerirajo na romantično prijateljstvo; v nekaterih je teh več, v drugih manj. Vsekakor pa je očitno, da so elementi romantičnega prijateljstva pomembna, a predolgo spregledana sestavina leposlovja Pavline Pajk, s katero se z izjemo Nataše Velikonja do sedaj očitno ni ukvarjal še nihče.

6.1.2. ROMANTIČNO PRIJATELJSTVO NA PRELOMU STOLETJA

Z vidika romantičnega prijateljstva pa je vredno analizirati tudi deli, ki ne spadata v žanr ženskega romana in se tudi motivike romantičnega prijateljstva lotevata na drugačen način. Gre za novelo *Soror Pia Ivana Tavčarja* (1851–1923) in roman *Fatamorgana Marice Nadlišek Bartol* (1967–1940). Deli sta nastali približno v istem času (1897 in 1898) in se odmikata od sentimentalnega vzorca; uvrstimo ju lahko v romantični realizem. V obravnavo sta vzeti predvsem iz enega razloga: deli sta nastali na prelomu stoletja, ko so bili izsledki seksologije po srednji Evropi že razširjeni, s tem pa tudi medicinski pogled na homoseksualnost in konstrukcija homoseksualnosti kot identitete in ne le več spolnega akta. Zanima nas, kako oziroma ali sploh se vplivi takratnih novih teorij že odsevajo v izbranih delih ter kako to vpliva na prikaz romantičnega prijateljstva v obravnavani literaturi.

²⁹⁰ Pajk, Roka in srce, 6.

²⁹¹ »Ker je Gerca vedno bolj slabela, je ona [Minka] vestno opravljala vsa naša hišna dela. Mene pa je ljubila in spoštovala z nepopisljivo udanostjo.« Pajk, Pavlina. *Dora*, 1885. Wikivir. Splet. <https://sl.wikisource.org/wiki/Dora> (dostop: 23. 8. 2021, str. 79)

²⁹² Pajk, Pavlina. *Odlomki ženskega dnevnika*, 1876. Wikivir. Splet. https://sl.wikisource.org/wiki/Odlomki_%C5%BEenskega_dnevnika (dostop: 23. 8. 2021, str. 18)

V *Soror Pia* Tavčar tematizira pojav mladostniških zaljubljenosti v segregiranih istospolnih okoljih, o kakršnih smo lahko brali denimo v poglavju o ženskih prijateljstvih na ameriških kolidžih. Gre za avtomatiziran prenos oblike prijateljstva iz tujine na slovenska tla²⁹³, pri čemer Tavčar okoliščine priredi slovenskemu okolju: namesto v ženski internat dogajalno okolje postavi v samostan, v katerem lahko spremljamo podobne tipe zaljubljenosti oz. simpatij (angl. crushes). Ko se gojenka Tavčarjeve novele vseli v samostan, je takoj obdana z skupino deklet, s katerimi »prijateljstvo je bilo takoj sklenjeno.« Že pri večerji izve, da gojenke med seboj gojijo zelo tople in ljubeče odnose, v katerih ne manjka intimnih dotikov. Dalmatinka Marija se ji je kmalu po prvem obroku »naslonila v naročje ter mi povedala, da me ima že sedaj rada, in da jo moram že denes k postelji peljati ter ji pred spanjem križ narediti čez čelo in usta.« Nadalje izvemo, da so taki odnosi običajni tudi med gojenkami in redovnicami; največja obrekovalka pri mizi ji ponosno naznani, da ima bogatega bratranca, s katerim se bo poročila, a hkrati izpove, da »je sedaj "zaljubljena" v mater Stanislavo, kateri vsako jutro prinaša iz vrta dišečega cvetja.«²⁹⁴ S tem je protagonistka uvedena v način sobivanja, ki je v samostanu med gojenkami in večino nun dojet kot naraven in običajen:

»Tedad pa sem zvedela za nedolžno pregreho, da je skoraj vsaka samostanska učenka zaljubljena, zaljubljena v eno izmed nun, kateri prinaša vsako jutro vrtnega cvetja. Flora pa mi je povedala, da je to sicer greh in da se mati prečastita celo srdi, ako se zve kaj takega – a pristavila je tudi, da se ta pregreha pri izpovedi ne šteje v zlo, in da se za njo odveza prav lahko dobi.«²⁹⁵

Tudi protagonistka novele si kmalu izbere redovnico, s katero »oči so se ujele z njenimi, in že tedaj se je izlila moja duša v njeno.«²⁹⁶ To je bila mlada nuna Soror Pia, ki je v samostanski red vstopila zaradi nesrečne ljubezenske zgodbe. Gojenka ima njeno podobo ves čas pred očmi in na nuno pogosto misli. Kot je bila navada, ji je zjutraj nabirala mlado cvetje in ji ga podarjala; Soror Pia ga je vedno sprejela, četudi jo je prečastita mati zaradi tega včasih okarala. »Soror Pia me je sprejela v svoje prijateljstvo in jaz sem ji vsako jutro smela prinesti z vrta rosnega cvetja« ter, čeprav je bila pretirana navezava vseeno lahko dojeta kot pregrešna, je Soror Pia gojenko »vendarle rada imela!«²⁹⁷ Skupaj sta se sprehajali po vrtu, se pogovarjali in si zaupali svoje težave. Poleg nonšalantnih izpovedi zaljubljenosti, vdanost in podarjanja daril (v tem primeru nabiranja rož) je prisoten tudi element občudovanja in dotikanja. Gojenka Soror Pio

²⁹³ O takem avtomatiziranem prenosu oblike prijateljstva smo pisali v poglavju »Razvoj prijateljstva skozi čas«, ko smo prijateljstva z ženskih kolidžev primerjali s prijateljstvi na slovenskih dekliških licejih.

²⁹⁴ Tavčar, Ivana. *Soror Pia. Tavčarjevih zbranih spisov II. zvezek*, 54–73. Ljubljana: Tiskovna zadruga, 1929, 58.

²⁹⁵ Prav tam, 58–59.

²⁹⁶ Prav tam, 57.

²⁹⁷ Prav tam, 60.

opisuje kot »*oblaček, ki se ziblje po nebu med večerno zarjo; kakor rosa, ki je ravno padla; kakor stvar, ki se je naredila iz samega cvetja!*«, rada pa jo tudi objema, jo drži pod roko in se stiska k njej.²⁹⁸ Edini tradicionalno manjkajoči kazalnik romantičnega prijateljstva je v tem primeru ljubeče naslavljanje, saj gojenka nuno imenuje po redovniškem imenu, Soror Pia pa njo običajno kliče kar otrok (gojenka ima še le sedemnajst let).

V noveli se prepletata dva nasprotujoča si pogleda na odnos med gojenkami in nunami, kar je zagotovo odraz časa, v katerem je novela nastala. Romantično prijateljstvo še ni v popolnosti dojeto kot nekaj nenaravnega, saj je v strogo homosocialnih okoljih do spremembe mentalitete prišlo pozneje. Protagonistka na začetku novele celo poudari, da »*se bodem zaljubila le v Soror Pio, ako bi se ravno morala vneti za nuno.*«²⁹⁹ Te zaljubljenosti so bile še vedno dojete kot nedolžne in kot del samostanskega življenja mladih deklet; bolj bi bilo nenavadno, če gojenka ne bi gojila simpatije do nobene od redovnic. Hkrati pa lahko že vidimo vplive seksologije, ki je začela laično javnost opozarjati na nevarnosti dekliških simpatij, ki lahko ženske v odraslosti odvrnejo od poroke in jo spremenijo v radikalno novo žensko. Ta pogled poseblja mati redovnica Kordula, ki Soror Pii očita, da »*skrbno nastavlja mreže občudovalkam svojim*«; ko ju zaloti med trenutkom naklonjenosti, ju zbode: »*Tu pa se gode prav romantične reči. Oj to mora vedeti mati prečastita!*«³⁰⁰ Glavna mati redovnica taka razmerja tudi nekoliko graja, a ne prestrogo; dekleta opozarja, da je to pregrešno, vendar nikdar zares ne ukrepa. Na koncu se novela pričakovano konča s poroko protagonistke in smrtjo Soror Pie – ta ne umre zaradi strtega srca od kakšne samostanske ljubezni, temveč zaradi starih ljubezenskih ran, ki se znova odprejo. Bivši ljubimec, za katerega je bila prepričana, da je umrl v vojni, se namreč pojavi živ in zdrav, vendar ga mora zaradi sprejete zaobljube Bogu Soror Pia zavrniti; od žalosti nato zboli in umre. Tavčar tako ponudi vpogled v strastno življenje žensk v homosocialnih okoljih, vendar izstavi družbeno sprejemljiv zaključek, v katerem povzdigne heteroseksualno ljubezen kot tisto, zaradi neuresničitve katere ženske dobesedno umirajo. Čeprav je bila Tavčarju nova terminologija s področja seksologije in v navezavi z novo žensko verjetno že znana, odnose v samostanu še vedno predstavi kot poseben fenomen takratnega časa, čeprav s pomočjo določenih likov že namigne na spreminjajočo se družbeno klimo in novi odklonilni odnos do takih razmerij.

Roman *Fatamorgana* Marice Nadlišek Bartol navkljub svoji realistični usmeritvi še vedno ohranja določene sentimentalne vzorce: osrednji romaneskni lik je protagonistka Dana, ki se

²⁹⁸ »*In njena bridkost se je vsilila tudi v mojo dušo, in z rokami sem se ji oklenila vratu.*« Tavčar, Soror Pia, 60.

²⁹⁹ Tavčar, Soror Pia, 59.

³⁰⁰ Prav tam, 59 in 61.

zaljubi v mladega kaplana. Tudi ta ji ljubezen vrača, vendar se zavoljo lastnih ambicij in zaobljube odloči mlado ljubezen prekiniti. Dana se v želji po ohranitvi svoje zvestobe do kaplana odloči za življenje v samostanu, s čimer stopi v konflikt s starši in zgodba se v resnici razplete precej nesrečno. Je pa Dana skozi roman vpletena v različna homosocialna razmerja s svojimi prijateljicami, in sicer s svojo učiteljico klavirja Zdenko, gospo Elzo in svobodomiselnolgo, te pa se bolj ali manj intenzivno družijo tudi med seboj. Z vidika romantičnega prijateljstva sta za nas zanima predvsem dva para, Zdenka-Elza ter Dana-Olga, ter sama konstrukcija in karakterizacija literarnega lika Olge.

Zdenka živi sama z ostarelo bolno materjo in se preživlja s poučevanjem klavirja, kar je ne zares osrečuje. Težko shaja iz meseca v mesec in neugoden socialni položaj ji daje občutek manjvrednosti; zdi se ji, da prijateljice z njo prav zaradi slabšega finančnega položaja niso tako ljubeče kot med seboj, sama pa si tudi ne drzne obnašati drugače, da bi jim razkrila svoja čustva.

»Olga in Dana sta ji bili obe prav srčno naklonjeni, toda Zdenka si je vedno mislila, da se tudi pri njiju potrjuje resnica, da vleče enako k enakemu, češ da Olga in Dana izkazujejo več simpatij dekletom, ki so bile bogate kakor oni sami, kot pa njej, revni Zdenki. Zdelo se ji je, da bogate prijateljice celo na drug način objemata in poljubljata kot njo.«³⁰¹

Takega občutka ji ne daje le gospa Elza, ljuba Zdenkina prijateljica, ki jo slednja poučuje klavir. Elza je tiha in skromna, poročena z Rusom Vronskim, o katerem večkrat pripoveduje, da je čudak, kar sprva nakazuje na nesrečen zakon. Elza sicer o sebi ne govori veliko, ker ni dobro izobrazena, a prav ta redkobesednost in preprostost Zdenko privlačita. Všeč ji je, da je *»Elza zelo plemenitih misli in vedoželjna in Zdenka jo je imela res rada.«³⁰²* Ker je očitno, da Elza pred poroko ni imela bogatega družinskega zaledja, se ji Zdenka tudi lažje odpre in zaupa. Tudi ko izve, da Elza živi z Vronskim v zunajzakonskem razmerju, se ji ne odpove, saj kot pravi: *»Jaz je ne zapustim, iskreno sem ji vdana in na oba [tudi Vronskega] me veže odkrito prijateljstvo.«³⁰³* Elza ji je najboljša prijateljica in zaupnica; vedno ji lahko potoži o svojih skrbih in ve, da bo slišana. Ko se znajde v težki finančni situaciji, ji Elza brez premisleka ponudi pomoč in prostor v svojem domu. Ne čudi torej, da jo Zdenka imenuje *»moja zlata, zlata Elza, moja najboljša prijateljica.«³⁰⁴* Tudi Elza do Zdenke čuti podobno. Ko je primorana Zdenki

³⁰¹ Nadlišek Bartol, Marica. *Fatamorgana*. Trst: Mladika, 1998, 184.

³⁰² Prav tam, 41.

³⁰³ Prav tam, 114.

³⁰⁴ Prav tam, 118.

razkriti svojo nesrečno ljubezensko situacijo in ta izkaže razumevanje, ji Elza ganjeno izpove naklonjenost do njenega prijateljstva:

»Vi pa ste bili z mano tako ljubeznivi in ste se me s tako veliko ljubeznijo oklenili, česar nikakor nisem pričakovala. Vaša ljubezen mi je neizrečeno dobro dela in bala sem se, da jo izgubim, če Vam povem resnico.«³⁰⁵

V njunem odnosu je razvidno medsebojno spoštovanje ter občudovanje, prisotni pa so tudi dotiki intimnejše narave. Že na začetku je izrisana Elzina dostojanstvena lepota, ki Zdenko očara.³⁰⁶ Ko sta sedeli druga ob drugi na divanu, je Zdenka občudovala *»njen lepi profil in krasne lase, ki so se ji spuščali preko majhnih ušes in jih skoraj popolnoma zakrivali.«* Takrat je *»stegnila roko in z njo pobožala Elzo od čela proti ušesu.«³⁰⁷* Ko sta se denimo srečali po izrazito stresnem dnevu, Zdenka ni oklevala, pač pa je *»sklenila roke okoli Elzinega vratu in dejala: "Draga, draga moja, dovolite, da izlijem pred vami ves svoj srd na ta ničevi, zlobni svet!"«³⁰⁸* Zdenka si sicer intimnosti deli tudi z ostalimi dekletimi³⁰⁹, a razvidno je, da globljo povezanost in neomajno vdanost čuti le do Elze.

Zdenka se družiti tudi s protagonistko Dano. V tesnejših odnosih sta bili predvsem v času Daninega bivanja v mestu; v tem času *»ji je bila Zdenka ljuba družica /.../ in sta se imeli prav radi.«³¹⁰* A Danina najboljša prijateljica je inteligentna, svobodomiselna in temperamentna Olga. *»Čeprav je imela Dana mnogo znank in tudi zaupnejših prijateljic, ni bila nobeni tako vdana kakor Olgi /.../«* in tudi *»Olga je bila Dani sicer iz srca vdana«³¹¹* Olga je stanovala na jugu, v hrvaški Istri, in je k Dani hodila na daljše obiske, ki so lahko trajali tudi po več tednov. V vmesnem času sta stike vzdrževali s pisemsko korespondenco; Dana se je morala kar hitro odzivati na *»pogosta in strastna Olgina pisma«³¹²*. Dana je bila namreč Olgina ljubljanka:

³⁰⁵ Nadlišek Bartol, *Fatamorgana*, 164.

³⁰⁶ *»Elza je bila vitke, a polne rasti, imela je fin izraz na obrazu, posebno lepe so bile njene globoke, izrazite oči pod okroglimi obrvmi. Imela je dolge, kostanjeve lase, ki si jih je na lahno spletala, tako da so ji vedno uhajali preko ušes. Njen obraz je bil vedno čudno strog in resen ter tako bled, da je zdelo, kot da boleha za bledico.«* Nadlišek Bartol, *Fatamorgana*, 41.

³⁰⁷ Nadlišek Bartol, *Fatamorgana*, 159.

³⁰⁸ Prav tam, 117.

³⁰⁹ *»"Oj ti ljuba naša Zdenka, kako je to lepo povedala!" je vzkliknila Dana. "Poljubiva se! Tako! Še enkrat! Pa reciva si odslej ti!"«* ali *»Dana in Zdenka sta se poljubili, potem so vse tri hitro vstale, se zavrtale veselo po sobi in se šele sedaj začele preoblačiti.«* Nadlišek Bartol, *Fatamorgana*, 121–122.

³¹⁰ Nadlišek Bartol, *Fatamorgana*, 40.

³¹¹ Prav tam, 30 in 96.

³¹² Prav tam, 86.

»Kadar se je bližal letni čas, ko se je bilo treba odpraviti za nekaj časa k Rošerjevim, tedaj se je vselej lotila taka nepopisna nestrpnost, ki jo menda poznajo samo zaljubljeni. In ko je daleč tam od juga prispela v Rošerjevo vilo, tedaj je bila vsa srečna, posebno, kadar sta bili ona in Dana sami in sta v dolgih, srečnih pogovorih odkrivali druga drugi svoje misli, želje, dvome in nazore.«³¹³

Olga Dano imenuje za svojega angela, svojo dušo.³¹⁴ Njena čustva do Dane so več kot očitno intenzivna: ko jo recimo nekaj časa ni našla, potem po jo zagleda na vrtu, se je Olga »*takoj oklenila Dane, se začela šaliti z njo in jo ljubkovati.*«³¹⁵ V zgodbi je nemalokrat omenjeno, kako sta se skupaj sprehajali z roko v roki, se objemali ali držali okrog pasu.³¹⁶ Jasno je izraženo tudi Olgino ljubosumje, ko se ji Dana ne posveča dovolj; ko se Dana npr. vrne domov po celodnevem potepanju s kaplanom, jo Olga zagradi in reče: »*Iz jeze, da te ni bilo tu, sem ves čas dvorila lepi Elzi. Saj veš, da so lepe ženske moja slabost.*«³¹⁷

Ta poved bralca postavi pred drugačno podobo romantične prijateljice, kakršnih smo bili vajeni v ženskem romanu. Tu ženski lik prvič eksplicitno prizna, da čuti nagnjenje do istega spola. Olga nam je že na začetku predstavljena kot Danina prijateljica, ki je »*/.../ v Dano vsa zaljubljena, nič manj ali celo bolj kot inženir Perič.*«³¹⁸ Je neodvisna in bogata mlada ženska, ki se noče možiti. Moške zavrača, saj ceni svojo svobodo, družbo in neodvisnost. Prijateljicam je pripovedovala, da se še ni omožila, ker pač ni našla moškega, do katerega bi »*čutila kaj takega, kar se imenuje ljubezen. Zaljubljala se je le v lepe ženske, ki so ji kar razkosavale srce, kakor je pravila sama.*«³¹⁹ Glede na čas izida romana in pregledano korespondenco Marice Nadlišek Bartol lahko trdimo, da je bila ta dobro seznanjena z ugotovitvami srednjeevropske seksologije in spolnimi identitetami, ki jih je ta z novo terminologijo usidrala v zavest laične javnosti. Olga namreč ni le tipična nova ženska, kot so jo opisovale tudi druge slovenske pisateljice na prelomu stoletja, temveč svojo naklonjenost do žensk izraža precej bolj seksualno neposredno. Ženskam ne le laska, temveč jih praktično osvaja, npr. »*Ko se je Olga po svoji navadi polaskala Elzi, češ, kako je srčkana, lepa in ljuba, je povabila Zdenko /.../ na izlet.*«³²⁰ Trdimo lahko, da imamo tu prvič opraviti z ženskim likom, ki je razvidno homoseksualno

³¹³ Nadlišek Bartol, *Fatamorgana*, 30.

³¹⁴ Npr. »*Kaj ti je, duša, angel?*« Nadlišek Bartol, *Fatamorgana*, 45.

³¹⁵ Nadlišek Bartol, *Fatamorgana*, 171.

³¹⁶ »*Ko je vstopila, ji je skočila Olga naproti, ji dala roko okrog pasu /.../ ali »Hodili sta počasi in se držali za roko.«* Nadlišek Bartol, *Fatamorgana*, 45 in 97.

³¹⁷ Nadlišek Bartol, *Fatamorgana*, 45.

³¹⁸ Prav tam, 30.

³¹⁹ Prav tam, 100.

³²⁰ Prav tam, 116.

usmerjen, čeprav se eksplicitno poimenovanje nikjer ne pojavi. Olga je verjetno prvi odkriti lezbični literarni lik v slovenskem romanopisju in to pozitivno okarakteriziran! Čeprav Nadlišek Bartol o »georgesandistkah« in »novih ženskah« ni imela najbolj spodbudnega mnenja, je lik Olge priljuden, samozavesten, bister in radoživ; skratka vse, kar lezbični liki v nadaljevanju slovenske literarne produkcije niso bili. Kot navajata Velikonja in Mihurko Poniž, so bili ženski lezbični liki vse do sodobne slovenske književnosti (pa še nato) predstavljeni kot predatorski, vampirski ali preprosto zlobni.³²¹ Olga pa je srce zabave in priljudnosti, za katero se obračajo tako ženske kot moške glave; zdravnik Rodič celo razmišlja o snubitvi, a ga razumni profesor od te ideje odvrne. Da je v romanu prisotna motivika nove lezbične identitete, ki se je ostali liki tudi zavedajo, dodatno potrdi še Zdenkin strah, da bi si ostale prijateljice njeno željo po intimni fizični bližini lahko napak razlagale:

»Včasih bi bila kaj rada ovila Dani ali Olgi roke okoli vratu in si s tem utešila svoje srčne bolečine, vendar tega ni nikoli storila iz strahu, da se utegne njena sentimentalnost tolmačiti drugače.«³²²

Zavest o novih spolnih identitetah, drugačno razumevanje spolnega akta in spremenjena mentaliteta do bližnjih odnosov med prijateljicami se tako izkristalizirajo prav v romanu *Fatamorgana*. V primerjavo sta nam namreč ponujena dva vidika: na eni strani imamo odnos, ki ga lahko pojmuje kot tradicionalno romantično prijateljstvo, tj. odnos med Zdenko in gospo Elzo, na drugi strani pa imamo lik Olge, ki z ostalimi ženskami stopa v različno intenzivne interakcije, ki pa so zaznamovane s seksualnim (lezbičnim) podtonom. Če je v noveli *Moja prijateljica* (1889) Nadlišek Bartol še izkazala zgolj sentimentalno predvidljive motive ženskega romantičnega prijateljstva³²³, pa je v *Fatamorgani*, ki je nastajala pod Kersnikovim mentorstvom, uvedla pozitiven, a radikalno novi tip »nove ženske«, ki je niti prej niti še dolgo pozneje v slovenski književnosti nismo imeli moč videti.

6.2. MOŠKO ROMANTIČNO PRIJATELJSTVO ALI »ZAKAJ GA NISEM OBJEL IN PRITISNIL NA SRCE?«

V anglosaškem svetu je bilo tematiziranje moškega romantičnega prijateljstva v literaturi 19. stoletja običajno, če ne kar pogosto. V ameriški književnosti ga lahko najdemo kot literarni

³²¹ Mihurko Poniž, *Labirinti ljubezni*, 144–151; Velikonja, *Zamolčane zgodovine*, 246.

³²² Nadlišek Bartol, *Fatamorgana*, 184.

³²³ Npr. »Bilo je le nekoliko v naglici pisanih stavkov gospe Barletove, moje edine in prave prijateljice, kateri sem bila vdana z dušo in telesom.« Nadlišek Bartol, Marica. *Moja prijateljica. Na obali. Kratka proza*. Trst: ZTT EST, 2005, 7.

topos že vse od začetka 18. stoletja, a za pravi izbruh pisanja o moškem romantičnem prijateljstvu veljajo 70. leta 19. stoletja. Kot osrednjo temo ga najdemo v delih Jamesa F. Cooperja, Richarda H. Dana, Hermana Melvilla, Breta Harta in mdr. vsem znanega Marka Twaina. Prav v njegovem romanu *Pustolovščine Huckleberryja Finna* (1884) se motivika romantičnega prijateljstva izkazuje na različnih ravneh, celo med prijatelji različnih družbenih slojev, starosti in ras, kar sicer ni bilo najbolj običajno; moška romantična prijateljstva so se sicer v književnosti kazala kot enakovredna razmerja med belimi moškimi srednjega ali višjega razreda.³²⁴ V britanskem prostoru je bil analizi romantičnega prijateljstva večkrat podvržen roman *David Copperfield* Charlesa Dickensa (1850), in sicer odnos med protagonistom Davidom in mladim dandyjem Steerforthom.³²⁵ Za vse te romane je značilno, da vladata med prijateljema globoka intima in skrb ter pripravljenost zaupati si najgloblje strahove in skrbi. Prijatelja ves čas tičita skupaj in sta za dobrobit drugega pripravljena marsikaj žrtvovati. Če sta v zgodbi zaradi zunanjih okoliščin za nekaj časa ločena, se intenzivno pogrešata, na koncu pa ju nato čaka čudovito (malone romantično) snidenje. Bolj kot se njuno prijateljstvo stopnjuje, bolj sta med seboj ljubeča, kar se mdr. kaže v intimnih dotikih in ljubečem naslavljanju.³²⁶ Ti elementi so se vzpostavili kot osrednji kazalniki, na podlagi katerih lahko v literaturi določamo moška romantična prijateljstva.

Na Slovenskem take navdušenosti nad tematiziranjem moškega romantičnega prijateljstva v 19. stoletju ni zaznati. Če so slovenski pisatelji in pisateljice žensko (romantično) prijateljstvo radi motivno obravnavali v svojem leposlovju, to za moška prijateljstva ne drži zares. Že Selišnik je v svoji raziskavi ugotovila, da so tesnejša moška prijateljstva v leposlovju načeloma tematizirali le duhovniki.³²⁷ Kot smo že navedli, so bila intenzivna moška prijateljstva lahko hitro označena za čudaška, zato njihova borna upodobitev pravzaprav ne čudi. Da bi tako prijateljstvo lahko bilo upodobljeno, je potrebovalo tudi primeren literarni format in žanr; jurčičevski roman za prikaze take vrste prijateljstva pač ni bil primeren. Po svoji slogovni in tematski usmeritvi je za prikaz moškega romantičnega prijateljstva najbolj ustrezen roman s svetobolno usmeritvijo, ki pa od 60. let dalje ni bil več v ospredju in tako nekaj pomembnejših

³²⁴ Nissen, Axel. »A Tramp at Home.« *Nineteenth-Century Literature*, 60/1 (2005), 57–86, 66.

³²⁵ Oulton, Carolyn. »"My Undisciplined Heart": Romantic Friendship in "David Copperfield"«. *Dickens Quarterly*, 21/3 (2004), 157–169, 163.

³²⁶ Nissen, »A Tramp at Home«, 69–70.

³²⁷ Seveda imamo tudi romane v duhovniški stan neposvečenih avtorjev, ki tematizirajo moška prijateljstva, npr. Jurčičeva *Doktor Zober* in *Svet in sad* ali Kersnikova *Rošlin* in *Verjanko* in *Na Žerinjah*, vendar ta prijateljstva niso opisana z intenziteto, kakršna je vidna v delih duhovnikov, primerjave z ženskim prijateljstvom pa sploh ne dosega. Pisatelji duhovniškega stanu pa so objavili nemalo del z naslovom »Moj prijatelj«, »Prijatelj« ipd., večinoma v katoliškem *Dom in svet*.

besedil tega tipa najdemo le pri Tavčarju in Stritarju.³²⁸ Med analiziranimi besedili se je kot (mejno) primeren naposled izkazal le Stritarjev *Zorin* (1870). Gre namreč za roman v pismih, ki je po intimnosti komunikacije soroden dnevniškemu,³²⁹ hkrati pa velja za enega izmed redkih romanov s svetobolno usmeritvijo, v katerem nastopa zares tenkočuten glavni lik. Analizirali smo ga po podobnih kriterijih kot žensko romantično prijateljstvo, s tem da smo kazalniki delovanja v novih ženskih poklicih odstranili, bivanje v ženskem paru ali odsotnost žensk pa zamenjali z moškimi.

Stritar nam v romanu *Zorin* predstavi mladeniča Milana Zorina, slovenskega svetovljana, ki trenutno živi v Parizu, kjer se posveča umetnosti in ostali dušni hrani, vsa svoja opažanja in doživetja pa v pismih opisuje svojemu prijatelju. Zgodba se zaplete, ko Zorin v Franciji sreča svojo ljubezen iz otroštva, Delo, in se vanjo ponovno zaljubi, vendar mu Delin oče zaradi obljube nje drugemu poroke ne dovoli. Zorin se ji odpove in se obupan vrne v domovino. Izbranka Dela zaradi hude žalosti zboli in umre, Zorin pa po tej novici (najverjetneje) stori samomor. Roman, razen med ženskim bralstvom, med izhajanjem v podlistku *Zvona* ni prejel občudujočih kritik, saj so mu očitali elitnost in »neslužnostno ravnanje z življenjem in vrednotami«, čeprav je Stritar na koncu roman dopisal opozorilo, naj se mladi nikar ne zgledujejo po Zorinovem ravnanju.³³⁰

Roman ima torej obliko romana v pismih, kar pomeni, da bralci sledimo korespondenci med Zorinom in njegovim prijateljem. Iz pisem ni mogoče razbrati, kako je njegovemu prijatelju ime; izvemo le, da Zorinu veliko pomeni. Nema lokrat nakaže, kako zelo drag in ljub mu je, označi ga tudi kot svojega edinega pravega prijatelja. Ko skozi roman spremljamo njuno korespondenco, lahko opazimo določene elemente, ki bi jih lahko prisodili romantičnemu prijateljstvu. Najbolj značilen kazalnik tega je zagotovo njuno medsebojno naslavljanje. Zorin svojega prijatelja skozi roman nenehno naslavlja kot »dragi moj«, »ljubi moj« ali »duša moja«, in sicer skorajda v vsakem pismu. Če je pozdrav »dragi moj« še nevtralen, pa sta »ljubi moj« ali »duša moj« pozdrava, ki ju uvrščamo med tipične kazalnike romantičnega prijateljstva, zlasti med moškimi.

Zorin že v prvem pismu prijatelju pove, da ga neizmerno pogreša. Spominja se njunega druženja in razmišlja o čudovitih trenutkih, ki sta jih preživela skupaj:

³²⁸ Bogataj Gradišnik, »Preobrazba sentimentalne dediščine«, 6.

³²⁹ Perenič, *Beatin dnevnik*, 10, 14.

³³⁰ Kmecl, Matjaž. »O Stritarjevem Zorinu.« V: *Zorin*, 111–128. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1996.

»Zakaj ga nisem objel in pritisnil na srce? Srce mi je kipelo, ko sem stal slovo jemaje pred njim – besede mi ni bilo iz ust, solze ne v oko – zdaj pa je prepozno – videl ga ne bom nikdar več!« in »V duhu preživim še enkrat zlate, nepozabne ure, ki sem jih užil s teboj.«³³¹

V Zorinovem razmišljanju o občutkih obžalovanja zaradi zamujene priložnosti, ko prijatelja ni objel in ga tesno stisnil k sebi, je prisotna želja po fizičnem, telesnem stiku. Ta velja za eno izmed komponent, ki so malone nujne za prepoznavanje romantičnega prijateljstva. Pri moških sicer ta ni tako izrazita kot pri ženskah; ženske namreč večkrat pišejo o poljubih med prijateljicami, vendar je čustveno objemanje pogosto tudi med moškimi romantičnimi prijatelji. Nadalje je mogoče opaziti tudi Zorinovo vizualno občudovanje prijatelja, ki sicer ni eksplicitno telesno, kot smo lahko opazili pri romantičnih prijateljicah, pa vendar zapiše:

»Ko si mi pri odhodu zadnjikrat podal roko v slovo, ko mi je tvoje ljubo obličje izginilo izpred oči, polastila se me je žalostna misel: bogve, ali ga bodeš videl še kdaj?«³³²

Zanimiva je tudi Zorinova opazka o njuni »večni« zavezi: *»In sklenjena je bila najina zaveza. Od tistega časa pa, koliko si mi izkazal ljubezni, koliko si imel potrpljenja z mojimi slabostmi.«³³³* Zorinovo razpravljanje o njuni zavezi nehote spominja na partnerski odnos. Da je izkazovanje večne vdanosti, ali v tem primeru zaveze, za romantično prijateljstvo tipično, že vemo, a tu je eksplicitno tudi poudarjena čustvena plat odnosa, ki jo očitno Zorin zelo ceni. Gre za izkazovanje brezpogojne ljubezni (sprejemanje slabosti), dajanje opore ter potrpežljivosti, ko to ni najlažje; to so osrednji elementi, ki gradijo partnersko zvezo. Kot je večkrat v svojem prispevku zapisal Rotundo, so moški romantična prijateljstva razumeli kot vajo pred poroko, torej vadenje izkazovanja čustev s spolom, ki jim je bil bliže.³³⁴ Hkrati so v njih iskali topel odnos, ki so ga prej gojili z mamo; na prijatelja so podobno navezani in ločitev težko prenašajo, kot v našem primeru zapiše Zorin: *»To pa ji nikakor noče v glavo, zakaj sva se ločila, če se imava tako rada.«³³⁵*

Zorin tu neposredno izpostavi, da ima svojega prijatelja rad, v nadaljevanju pa tudi eksplicitno govori o prijateljevi ljubezni, od katere se je s svojim odhodom oddaljil. Iz pisem je razvidno, da prijatelja zelo pogreša, saj je s tem izgubil zaupnika; na srečo lahko vez vzdržujeta s pismi, ki Zorina v daljnem Parizu vsaj malo povezujejo z domovino in slovensko besedo.

³³¹ Stritar, Josip. *Zorin*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1996, 7.

³³² Stritar, *Zorin*, 7.

³³³ Prav tam, 8.

³³⁴ Rotundo, »Male Intimacy«, 14.

³³⁵ Stritar, *Zorin*, 15.

»Zakaj ti pa tako natanko razkladam vse te otročje stvari, dragi moj? Zato, da vidiš, da se tvojemu prijatelju dobro godi in da ničesar ne pogreša – razen tebe!«

»Kako me je razveselilo tvoje pismo, tega ti ne bom pravil. Tako se je, mislim, veselil Noe, ko je zagledal golobčka z oljkovo vejo v kljunu, kakor sem se jaz, ko mi je prišlo prvo znamenje tvoje ljubezni po mojem odhodu.«³³⁶

Zanimivo je, da je ljubeče naslavljanje in izpovedovanje intimnih čustev prisotno pretežno v prvi polovici knjige. Ko Zorin najde Delo in se vanjo ponovno zaljubi, v njegovih pismih intimnost s prijateljem skorajda izgine. To napeljuje na misel, da romantična ljubezen z izbranko nadomesti romantično prijateljstvo, ki ga je Zorin gojil do prijatelja. To se tudi sklada z ugotovitvami Rotunda, ki zatrjuje, da je romantično prijateljstvo pri moških možno zgolj v fazi mladosti; ko pa si ta najde dekle, intimnost v prijateljstvu opusti, saj mu jo sedaj nudi izbranka, ki jo vidi kot bodočo ženo.³³⁷ Tudi Oulton navaja, da je za književnost z motivi moškega romantičnega prijateljstva značilen vzorec, ko je strast do prijatelja zgolj pot do vstopa v heteroseksualno vezo, ki se okrona s poroko.³³⁸ Pisma, ki jih Zorin v drugi polovici romana piše prijatelju, se skorajda ne dotikajo več njunega odnosa, saj Zorin predvsem toži o svojih ljubezenskih in eksistencialnih težavah. Ena redkih pasaj čustvenega nagovora se sicer pojavi še proti koncu romana: *»Srčno hvalo, dragi moj, edini moj prijatelj na svetu, za tvojo ljubezni polno skrb, ki mi glasno govori iz vsake besede tvojega pisma! O da ti je ne morem povrniti, kakor bi rad!«³³⁹*

Čeprav v romanu kot celoti prevladujejo Zorinova pisma, lahko iz posameznih fragmentov pisem njegovega prijatelja sklepamo, da je tudi ta gojil do Zorina topla čustva, a je očitno precej bolj umirjen in racionalen kot sentimentalni in svetobolen Zorin. V enem izmed redko navedenih pisem namreč jasno izrazi drugačen temperament:

»Morda pričakuješ, da ti začnem zdaj še mečiti srce, kakor ženske, češ da se spomni tudi mene, najinega prijateljstva, ne puščaje me samega na svetu? Ne boj se, nič takega! Mož možu ne govori tako.«³⁴⁰

Način, kako prijatelj odgovori Zorinu, se krepko razlikuje od Zorinovih tožb. Če bi bil bralec v romanu soočen zgolj z odgovori takega kova, ne bi nikdar pomislil, da bi o razmerju med Zorinom in prijateljem lahko govorili kot o romantičnem prijateljstvu. Izhajajoč iz omenjenega

³³⁶ Stritar, *Zorin*, 16.

³³⁷ Rotundo, »Male Intimacy«, 12–14.

³³⁸ Oulton, »My Undisciplined Heart«, 158.

³³⁹ Stritar, *Zorin*, 86.

³⁴⁰ Prav tam, 83.

odgovora se zato poraja vprašanje, ali si torej res lahko drznemo njuno prijateljstvo označiti kot romantično prijateljstvo ali moramo Zorinov način govora zgolj pripisati jeziku čustvene krajine 19. stoletja. Zorinov način komunikacije namreč spominja na pisemski slog, ki ga je v svojih korespondencah s prav nič tesnimi prijatelji uporabljal tudi Stritar sam – pri analizi njegovih pisem pa smo presodili, da sentimentalni slog pisanja pač ni ekskluzivni razlog za pripis romantičnega prijateljstva. Hkrati vendarle ne moremo zanemariti določenih elementov, ki smo jih opazili in nas usmerjajo k romantičnemu prijateljstvu: to so ljubeče naslavljanje, vdanost, zaveza, pogrešanje, izkazovanje ljubezni in občudovanja. *Zorin* se nam tako kaže kot dober primer leposlovnega dela, za katerega je zaradi določenih nasprotujočih si elementov in sentimentalnega sloga težko presoditi, ali naj govorimo o romantičnem prijateljstvu ali prikaz odnosa pripišemo načinu ubesedovanja svetobolne usmeritve romana. Kot sklepno ugotovitev bomo tako ponudili tezo, da lahko *Zorina* uvrstimo kot mejni primer romantičnega prijateljstva, saj se po kriteriju intenzitete navkljub določenim kazalnikom ne more primerjati s svetovnimi zgledi, hkrati pa na vtis romantičnega prijateljstva močno vpliva sentimentalni slog, ki lahko s svojim romantičnim diskurzom raziskovalca tudi zavede.

6.3. PREGLED REZULTATOV ANALIZE

Glede na kazalnike, ki jih za iskanje romantičnega prijateljstva v leposlovju predlaga strokovna literatura (Velikonja, Faderman), smo za obravnavo izoblikovali izbor del, ki so ustrezala bodisi enemu bodisi drugemu kriteriju: delo je ali vsebovalo žensko protagonistko ali je šlo za leposlovje sentimentalnega tipa svetobolne usmeritve z moškim protagonistom. Po številnih prebranih delih smo za ožjo analizo določili 10 del, v katerih smo zaznali vsaj katerega od kazalnikov. Za žensko romantično prijateljstvo smo z uporabo kvalitativne raziskovalne metode analizirali *Beatin dnevnik* Luize Pesjak, *Slučaji usode*, *Mačeha*, *Roka in srce*, *Blagodejna zvezdica*, *Dora* in *Odlomki ženskega dnevnika* Pavline Pajk, *Soror Pia* Ivana Tavčarja in *Fatamorgana* Marice Nadlišek Bartol. Večina od teh devetih del spada pod oznako ženski roman z izjemo Tavčarjeve novele in romana Nadlišek Bartol, ki sta bila izbrana zaradi želje po ugotavljanju razlike v perspektivi na romantično prijateljstvo v slovenskem prostoru na prelomu stoletja. Za kvalitativno analizo moškega romantičnega prijateljstva se je naposled izkazal primeren zgolj roman *Zorin* Josipa Stritarja.

Žensko romantično prijateljstvo smo v izbranih romanih analizirali po sledečih kazalnikih: delovanje v novem ženskem poklicu, bivanje ali vsaj želja po bivanju v ženskem paru ali širši homosocialni skupnosti, ljubeče naslavljanje, izražanje vdanosti, izražanje ljubezni, telesno

občudovanje, telesna intimnost, medsebojno obdarovanje med prijateljicama in odsotnost/izginotje moških likov ali nesrečna poroka protagonistke. Analiza je pokazala, da v vseh obravnavanih delih najdemo vsaj po en kazalnik romantičnega prijateljstva. Kar v 6 od 9 del so se pojavljali: delovanje v novem ženskem poklicu, ljubeče naslavljanje, izražanje vdanosti, izražanje ljubezni ter odsotnost/izginotje moških/nesrečna poroka. S pojavnostjo v 5 od 9 sledita bivanje v ženskem paru/širši homosocialni skupnosti in telesna intimnost, nazadnje pa visoko kotira tudi telesno občudovanje, ki se je pojavilo v 4 od 9 leposlovnih del. Zanimivo je, da se je element medsebojnega obdarovanja pojavil le v 1 od 9, in sicer v noveli *Soror Pia*, ki najverjetneje po tujem zgledu kopira romantično prijateljstvo v izrazito homosocialnem okolju. To nakazuje, da v slovenskem prostoru očitno medsebojno obdarovanje ni bilo tako pogosto, čeprav je analiza korespondenc pokazala, da so si prijateljice izmenjevale vsaj fotografije, če že ne pramenov las, rož ali druge bižuterije, kot je bilo to v navadi v tujini.

Pri analizi moškega romantičnega prijateljstva smo morali kriterije nekoliko prilagoditi; izpadel je kazalnik delovanja v novih ženskih poklicih, kazalnika bivanja v ženskem paru in odsotnosti moških likov pa smo preoblikovali v bivanje v moškem paru/moški homosocialni skupnosti in v odsotnost/izginotje ženskih likov ali nesrečno poroko. Edini kandidat za obravnavno, Stritarjev *Zorin*, je zadostil polovici kriterijev (4 od 8): prisotni elementi so bili ljubeče naslavljanje, izražanje vdanosti, izražanje ljubezni in telesno občudovanje.

V navzkrižni primerjavi ženskega in moškega romantičnega prijateljstva so od 6 skupnih kriterijev – ljubeče naslavljanje, izražanje vdanosti, izražanje ljubezni, telesno občudovanje, telesna intimnost, medsebojno obdarovanje – ostali 4: ljubeče naslavljanje, izražanje vdanosti, izražanje ljubezni, telesno občudovanje. Za lažjo predstavljalivost sledi tabelarni prikaz.

ŽENSKO ROMANTIČNO PRIJATELJSTVO									
	BEATIN DNEVNIK	SLUČAJI USODE	MAČEHA	BLAGODEJNA ZVEZDICA	ROKA IN SRCE	ODLOMKI ŽENSKEGA DNEVNIKA	DORA	SOROR PIA	FATAMORGANA
NOVI ŽENSKI POKLIC	+	+	+	+	+				+
BIVANJE V ŽENSKEM PARU ALI ŠIRŠI HOMOSOCIALNI SKUPNOSTI	+	+	+				+	+	
LJUBEČE NASLAVLJANJE	+	+	+		+			+	+
IZRAŽANJE V DANOSTI	+	+	+		+			+	+
IZRAŽANJE LJUBEZNI	+	+	+		+			+	+
TELESNO OBČUDOVANJE	+	+						+	+
TELESNA INTIMNOST	+	+	+					+	+
MEDSEBOJNO OBDAROVANJE								+	
ODSOTNOST/IZGINOTJE MOŠKIH/NESREČNA POROKA	+	+	+		+		+	+	

Tabela 1: Elementi ženskega romantičnega prijateljstva v obravnavanih leposlovnih delih s protagonistko

MOŠKO ROMANTIČNO PRIJATELJSTVO								
	LJUBEČE NASLAVLJANJE	IZRAŽANJE V DANOSTI	IZRAŽANJE LJUBEZNI	TELESNO OBČUDOVANJE	TELESNA INTIMNOST	MEDSEBOJNO OBDAROVANJE	BIVANJE V MOŠKEM PARU	ODSOTNOST ŽENSK
ZORIN	+	+	+	+				

Tabela 2: Elementi moškega romantičnega prijateljstva v obravnavanih leposlovnih delih s protagonistom

	ŽENSKO ROMANTIČNO PRIJATELJSTVO									MOŠKO ROMANTIČNO PRIJATELJSTVO
	BEATIN DNEVNIK	SLUČAJI USODE	MAČEHA	BLAGODEJNA ZVEZDICA	ROKA IN SRCE	ODLOMKI ŽENSKEGA DNEVNIKA	DORA	SOROR PIA	FATAMORGANA	ZORIN
LJUBEČE NASLAVLJANJE	+	+	+		+			+	+	+
IZRAŽANJE V DANOSTI	+	+	+		+			+	+	+
IZRAŽANJE LJUBEZNI	+	+	+		+			+	+	+
TELESNO OBČUDOVANJE	+	+						+	+	+
TELESNA INTIMNOST	+	+	+					+	+	
MEDSEBOJNO OBDAROVANJE								+		

Tabela 3: Prikaz skupnih elementov ženskega in moškega romantičnega prijateljstva v obravnavanih leposlovnih delih

Po številčnosti elementov romantičnega prijateljstva v posameznem delu prednjačijo novela *Soror Pia* ter romana *Beatin dnevnik* in *Slučaji usode*, ki vsebujejo 8 od 9 elementov. *Soror Pia* tu vseeno izstopa navkljub manku elementa novega ženskega poklica. Tavčar je s prikazom izrazito homosocialnega okolja namreč malone po šolsko prikazal razcvet romantičnega prijateljstva, saj je za verodostojen prikaz takega prijateljstva (najverjetneje po tujih zgledih) vključil vse najpomembnejše elemente. Čeprav vključujeta preostala romana enako število elementov, pa se ti razlikujejo v svoji intenziteti: v *Beatinem dnevniku* so osrednji elementi – izražanje vdanosti, ljubezni in telesne intimne – uporabljeni izraziteje in polnejše. Čustvena vez med prijateljicama je orisana močneje in intenzivneje, prav tako Beatino občudovanje Dore in njena želja po Dorini bližini. V ostalih delih, primarno Pavline Pajk, je čustvena intenziteta elementov precej blažja.

Podobno velja za edini primerek moškega romantičnega prijateljstva, roman *Zorin*, v katerem elementom romantičnega prijateljstva močna intenziteta umanjka. Elementi pač so prisotni, vendar jih prav zaradi njihove neizrazitosti težko z gotovostjo označimo za odlične pokazatelje romantičnega prijateljstva, zaradi česar smo naposled *Zorina* označili zgolj kot mejni primer prikaza moškega romantičnega prijateljstva.

Vsekakor pa je analiza pokazala, da je fenomen romantičnega prijateljstva prisoten tudi v slovenskem leposlovju 19. stoletja. Morda sicer ne tako izrazito kot v tujih leposlovnih delih ali korespondencah naših ustvarjalk, pa vendar dovolj, da lahko brez dvoma sklenemo, da je prevladujoča čustvena krajina 19. stoletja s svojimi čustvenimi in kulturnimi vzorci po zahodnih zgledih močno zaznamovala tudi srednjeevropski kulturni prostor s slovenskimi deželami.

7. ZAKLJUČEK

Čeprav lahko raziskovanje romantičnega prijateljstva v tujini, skladno s feminističnim obratom v zgodovinopisju, opazujemo že od sedemdesetih let dalje, je bilo zanimanje za to specifično socialno institucijo v slovenskem prostoru do nedavnega pravzaprav neopazno. Večji poudarek tej temi je v okviru raziskave o mednacionalnih prijateljstvih izkazala šele Selišnik in nato s svojo monografijo Velikonja, ki se je specifično ukvarjala s prikazom romantičnega prijateljstva v leposlovju. Drugih zares relevantnih študij tega fenomena v slovenskem prostoru nismo zaznali, čeprav izsledki raziskav Selišnik, Velikonja in te magistrske naloge jasno pokažejo, da je bilo romantično prijateljstvo tudi v slovenskih deželah ukoreninjen del čustvene krajine 19. stoletja.

Z magistrsko nalogo smo želeli preveriti, ali so elementi romantičnega prijateljstva, kakršni so se kazali na Zahodu, prisotni tudi v korespondencah in leposlovju slovenske inteligence 19. stoletja. V ta namen prvi del magistrske naloge za osnovno razumevanje tega pojma najprej oriše razvoj prijateljstva skozi čas ter nato poglobljeno predstavi institucijo romantičnega prijateljstva, mdr. njene značilnosti in vzroke formiranja, razliko med moškim in ženskim romantičnim prijateljstvom, vzpon problematičnosti te prej čislane institucije ter nazadnje kontroverznost, ki spremlja poskuse razumevanja tega fenomena. Na podlagi strokovne literature, predvsem prispevkov Nataše Velikonja in monografije Lillian Faderman, smo nato v empiričnem delu oblikovali kazalnike, s katerimi smo v ugotavljali prisotnost osrednjih elementov romantičnega prijateljstva najprej v korespondencah in nato v leposlovju 19. stoletja.

V nabor ženskih korespondenc smo uvrstili pisma, ki so si jih izmenjevale intelektualke iz kroga uredništva prvega ženskega slovenskega časopisa *Slovenka*, tj. Marica Nadlišek Bartol, Marica Strnad-Cizerlj, Vida Jeraj, Kristina Šuler, Zofka Kveder idr., v nabor moških korespondenc pa smo vzeli pisma Kersnika, Stritarja, Levca in Levstika³⁴¹ ter Šukljetove spomine. Analiza korespondenc je pokazala, da medtem ko so bili indici romantičnega prijateljstva razvidni v vseh analiziranih korespondencah ženskih intelektualk (najbolj izrazito pri Marici Strnad), je bila prisotnost teh v moških pismih veliko manjša. Pojavljali so se zgolj najbolj elementarni kazalniki, kot so npr. ljubeče naslavljanje, intenzivno pogrešanje ali izkazovanje občudovanja, nismo pa bili priča strastnemu izražanju ljubezni ali želji po intimnih fizičnih dotikih (močni poljubi, objemi, ljubkovanje), kot so se kazali v ženskih korespondencah. To odkritje najprej

³⁴¹ Izbrali smo korespondence, zbrane v tiskani obliki.

potrjuje ugotovitev Irene Selišnik, da so bila moška intimna prijateljstva na Slovenskem hitro označena kot čudaška in zato redkejša, hkrati pa sovpada s trditvami Rotunda, da je bilo moško romantično prijateljstvo rezervirano za obdobje moške mladosti, v času prehoda v odraslost pa je postopoma izginilo. Korespondence, ki smo jih pregledali, so bile ustvarjene v času, ko so njihovi avtorji že vstopili v obdobje odraslosti, kar je lahko (ali vsaj eden od) vzrok(ov) za manjše število prisotnih elementov romantičnega prijateljstva. Ugotovitve iz ženskih korespondenc nasprotno povsem potrjujejo tezam L. Faderman in se skladajo s kazalniki romantičnega prijateljstva, kakršnega lahko opazujemo na Zahodu v drugi polovici 19. stoletja.

Preden smo začeli z analizo leposlovnih del, smo v magistrski nalogi opredelili značilnosti sentimentalizma in t. i. ženskega romana ter predstavili tezo, zakaj sta ženski roman in sentimentalni roman svetobolne usmeritve z moškim protagonistom najbolj primerna tipa romana za iskanje elementov romantičnega prijateljstva, ter, nadalje, kako je zaton tega proznega tipa privedel do izginotja romantičnega prijateljstva iz leposlovja. Za analizo smo izbrali nabor del, ki ustrezajo prej omenjenima proznima tipoma, in sicer dela Pavline Pajk, Luize Pesjak, Marice Nadlišek Bartol in Ivana Tavčarja za ugotavljanje ženskega romantičnega prijateljstva ter Stritarjevega *Zorina* kot edinega primerne kandidata za ugotavljanje moškega romantičnega prijateljstva. Tudi tu je analiza pokazala podobne rezultate kot pri preučevanju korespondenc: indici romantičnega prijateljstva so bili številčnejši in intenzivno bolj izraziti v romanih, ki so obravnavali žensko prijateljstvo, kot v edinem romanu z moškim (romantičnim) prijateljstvom. Roman Nadlišek Bartol *Fatamorgana* in Tavčarjeva novela *Soror Pia* sicer ne spadata žanrsko v ženski roman, sta pa bila za analizo izbrana zaradi datuma nastanka, tj. na prelomu stoletja, ko se je perspektiva na romantično prijateljstvo s pozitivne prevesila v negativno oz. pridala temu odnosu oznako abnormalnosti. Zanimalo nas je, ali je ta perspektivni preobrat viden tudi v teh dveh delih; izkazalo se je, da obe deli že vsebujeta zavedanje o novih spolnih identitetah (tj. lezbičnih), vendar hkrati ohranjata tudi podobo tradicionalno čustvenega romantičnega prijateljstva, ki ne izraža eksplicitno seksualnih podtonov.

Sklenemo lahko, da je fenomen romantičnega prijateljstva ustrezno razviden in zastopan tako v korespondencah kot tudi proznih delih slovenskega prostora 19. stoletja. Magistrsko delo sicer obravnava in analizira le določen segment korespondenc in leposlovja, kar pušča odprt prostor za nadaljnje raziskave; zanimivo bi bilo raziskati, ali oz. kako se romantično prijateljstvo kaže tudi v drugih literarnih zvrsteh (tj. liriki in dramatik) ter analizirati korespondence ali dnevniške zapise mladih, mogoče manj znanih fantov, ter s tem preveriti, ali bi v njih res našli tako eksplicitne kazalnike romantičnega prijateljstva, kot jih lahko v virih z Zahoda.

8. VIRI IN LITERATURA

8.1. ARHIVSKI VIRI

NUK Ms 703, Marica Nadlišek Bartol

NUK Ms 1175, Marica Strnad-Cizerlj

NUK Ms 1213, Vida Jeraj

8.2. TISKANI VIRI

Bernik, France. *Pisma Frana Levca. Prva knjiga*. Ljubljana: SAZU, 1967.

Bernik, France. *Pisma Frana Levca. Druga knjiga*. Ljubljana: SAZU, 1967.

Kersnik, Janko. *Zbrano delo. VI. knjiga. Pisma/Dodatek*. Ljubljana: DZS, 1984.

Levstik, Fran. *Zbrano delo. XI. knjiga. Pisma*. Ljubljana: DZS, 1980.

Tavčar, Ivana. Soror Pia. *Tavčarjevih zbranih spisov II. zvezek*, 54–73. Ljubljana: Tiskovna zadruga, 1929.

Nadlišek Bartol, Marica. *Fatamorgana*. Trst: Mladika, 1998.

Nadlišek Bartol, Marica. *Moja prijateljica. Na obali. Kratka proza*. Trst: ZTT EST, 2005.

Pajk, Pavlina. *Slučaji usode*. Lesce: Založba Zala, 2013.

Stritar, Josip. *Zorin*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1996.

Stritar, Josip. *Zbrano delo. X. knjiga. Pisma 1872–1932/Dostavki*. Ljubljana: DZS, 1957.

Šuklje, Fran. *Iz mojih spominov. II. del*. Ljubljana: Slovenska matica, 1995.

8.3. SPLETNI VIRI

Pajk, Pavlina. Aforizmi o prijateljstvu. *Ljubljanski zvon* 14 (1898), 731–737.

<https://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:DOC->

[994AK2C4/?euapi=1&query=%27keywords%3dpavlina+pajk%27&sortDir=ASC&sort=date&pageSize=25](https://sl.wikisource.org/wiki/Blagodejna_zvezdica) (dostop: 3. 8. 2021)

Pajk, Pavlina. Blagodejna zvezdica, 1881. *Wikivir*. Splet.

https://sl.wikisource.org/wiki/Blagodejna_zvezdica (dostop: 23. 8. 2021)

Pajk, Pavlina. Dora, 1885. *Wikivir*. Splet. <https://sl.wikisource.org/wiki/Dora> (dostop: 23. 8. 2021)

Pajk, Pavlina. Mačeha, 1882. *Wikivir*. Splet. <https://sl.wikisource.org/wiki/Ma%C4%8Deha> (dostop: 22. 8. 2021)

Pajk, Pavlina. Odlomki ženskega dnevnika, 1876. *Wikivir*. Splet.

https://sl.wikisource.org/wiki/Odlomki_%C5%BEenskega_dnevnika (dostop: 23. 8. 2021)

Pajk, Pavlina. Roka in srce, 1881. *Wikivir*. Splet. https://sl.wikisource.org/wiki/Roka_in_srce (dostop: 23. 8. 2021)

Pajk, Pavlina. Slučaji usode, 1897. *Wikivir*. Splet.

https://sl.wikisource.org/wiki/Slu%C4%8Daji_usode (dostop: 20. 8. 2021)

Pesjak, Luiza. *Beatin dnevnik*, 1887. *Wikivir*. Splet.

https://sl.wikisource.org/wiki/Beatin_dnevnik (dostop: 11. 8. 2021)

8.4. LITERATURA

Bogataj Gradišnik, Katarina. »Preobrazba sentimentalne dediščine ob narodotvorni vlogi slovenskega romana.« V: *Slovenski roman (Obdobja 21)*, ur: Miran Hladnik in Gregor Kocijan, 3–11. Ljubljana: Znanstvena založba FF, 2003.

Bogataj-Gradišnik, Katarina. »Ženski roman v evropskem sentimentalizmu in slovenski literaturi 19. stoletja.« *Primerjalna književnost*, 12/1 (1989), 23–41.

Borovnik, Silvija. *Pišejo ženske drugače?* Ljubljana: Mihelač, 1995.

Caine, Barbara. *Friendship. A History*. NY: Routledge, 2014, XIII.

- Corrigan, John. *Business of Heart: Religion and Emotion in the Nineteenth Century*. CA: University of California Press, 2002.
- Cuomo, S. Rosalind. »Very special circumstances: women's colleges and women's friendships at the turn of the century.« Magistrska naloga, University of Massachusetts Amherst, 1988.
- Dolgan, Marjan. »Slovenski "literarni salon v zelenem".« *Jezik in slovstvo*, 31/8 (1986), 257–267.
- Faderman, Lillian. *Več kot ljubezen moških: Romantično prijateljstvo in ljubezen med ženskami od renesanse do sodobnosti*. Ljubljana: ŠKUC, 2002, 74.
- Faderman, Lillian. »Čudna dekleta in ljubimke iz somraka.« *Časopis za kritiko znanosti* 42/256 (2014): 189–217,
<http://www.dlib.si/results/?euapi=1&query=%27keywords%3d%C4%8Dudna+dekleta+in+ljubimke+iz+somraka%27&sortDir=ASC&sort=date&pageSize=25> (dostop 15. 7. 2021)
- Friedman, Rebecca. »Romantic Friendship in the Nicholaevan University.« *The Russian Review*, 62/2 (2003), 262–280.
- Furneaux, Holly. »Emotional Intertexts: Female Romantic Friendship and the Anguish of Marriage.« *Australasian Journal of Victorian Studies*, 14/2 (2009), 25–37.
- Greif, Tatjana, Nataša Velikonja. *Zamolčane zgodovine*. Ljubljana: Škuc, 2018.
- Hladnik, Miran. »Slovenski ženski roman v 19. stoletju.« *Slavistična revija*, 29/3 (1981), 259–296.
- Hladnik, Miran. »Malo po nemško, malo po slovensko: Luiza Pesjakova.«
<http://lit.ijs.si/luiza.html> (dostop 14. 8. 2021).
- Hladnik, Miran. »Ni take je ...« *Sodobnost*, 66/4 (2002), 501–511.
- Hladnik, Miran. »Prva dama slovenskega ženskega romana: Pavlina Pajkova.«
<http://lit.ijs.si/pavlina.html> (dostop 14. 8. 2021)
- Kos, Janko. *Razsvetljenje*. Ljubljana: DZS, 1968.

- Kmecl, Matjaž. »O Stritarjevem Zorinu.« V: *Zorin*, 111–128. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1996.
- Koren, Evald. »Zola in teorija naturalističnega romana.« V: *Od Antigone do Zolaja: zbrani spisi*, ur: Seta Knop in Tone Smolej, 85–120. Ljubljana: Znanstvena založba FF, 2021.
- Leksikon Cankarjeve založbe*, s. v. »Kersnik«.
- Mahnič, Joža. »Cankar, Župančič, Kesslerjeve in Bled.« *Planinski vestnik*, 76/7 (1976), 321–332.
- Martin, Sylvia. »These Walls of Flesh: The Problem of the Body in the Romantic Friendship/Lesbianism Debate.« *Historical Reflections*, 20/2 (1994), 243–266.
- Mihurko Poniž, Katja. *Labirinti ljubezni v slovenski književnosti od romantike do II. svetovne vojne*. Ljubljana: Založba Sophia, 2008.
- Mihurko Poniž, Katja. »Prispevki slovenskih pripovednic k žanrski podobi proze 19. stoletja.« *Jezik in slovstvo*, 55/1 (2010), 47–59.
- Mihurko Poniž, Katja. »Začetki ženskega avtobiografskega diskurza na Slovenskem.« V: *Avtobiografski diskurz: Teorija in praksa avtobiografije v literarni vedi, humanistiki in družboslovju*, ur: Alenka Koron in Andrej Leben, 247–261. Ljubljana: Založba ZRC, 2011.
- Mihurko Poniž, Katja. *Zapisano z njenim peresom: prelomi zgodnjih slovenskih književnic s paradigmo nacionalne literature*. Nova Gorica: Založba Univerze v Novi Gorici, 2014.
- Moore, Lisa. »"Something More Tender Still than Friendship": Romantic Friendship in Early-Nineteenth-Century England.« *Feminist Studies*, 18/3 (1992), 499–520.
- Nestor, Pauline. »Female Friendships in mid-Victorian England: New Patterns and Possibilities.« *Literature & History*, 17/1 (2008), 36–47.
- Nissen, Axel. »A Tramp at Home.« *Nineteenth-Century Literature*, 60/1 (2005), 57–86.
- Oulton, Carolyn. »"My Undisciplined Heart": Romantic Friendship in "David Copperfield"«.
Dickens Quarterly, 21/3 (2004), 157–169.

- Perenič, Urška, Luiza Pesjak. *Beatin dnevnik: roman*. Prvi slovenski roman v obliki dnevnika. Ljubljana: Znanstvena založba FF, 2019.
- Perenič, Urška. »Beatin dnevnik Luize Pesjak: dogajalni prostor romana.« *Slavistična revija*, 66/3 (2018), 251–263.
- Potrč, Sabina. »Ljubezen v Rousseaujevi Novi Heloizi in Goethejevem Trpljenju mladega Wertherja«. Magistrska naloga, Filozofska fakulteta UM, 2015.
- Rehar, Lelja. »Milka Mankoč (1866–1954), socialna in narodna delavka: pomembne, a nam nepoznane Tržačanke.« *Primorski dnevnik*, 63/273 (2007), 20.
- Rosenwein, Barbara H. »Worrying about Emotions in History.« *The American Historical Review*, 107/3 (2002), 824–845.
- Rotundo, E. Anthony. »Romantic Friendship: Male Intimacy and Middle-Class Youth in the Northern United States, 1800–1900.« *Journal of Social History*, 23/1 (1989), 1–25.
- Rouse, L. Wendy. »Perfect Love in a Better World: Same-Sex Attraction between Girls.« *Girlhood Studies*, 10/3 (2017), 1–17.
- Selišnik, Irena. »Ljubezen in prijateljstvo v drugi polovici 19. stoletja: Ljubezen je burja življenja, a prijateljstvo njega pokoj.« V: *Nečakov zbornik: procesi, teme in dogodki iz 19. in 20. stoletja*, ur: Kornelija Ajlec, Bojan Balkovec in Božo Repe, 57–77. Ljubljana: ZZ FF, 2018.
- Shields, A. Stephanie. »Passionate Men, Emotional Women: Psychology Constructs Gender Difference in the Late 19th Century.« *History of Psychology*, 10/2 (2007), 92–110.
- Simmons, Christina. »Companionate Marriage and the Lesbian Threat.« *Frontiers: A Journal of Women Studies*, 4/3 (1979), 54–59.
- Slovenski biografski leksikon, <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi724390/> (dostop: 3. 8. 2021)
- Slovenski biografski leksikon, <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi676502/> (dostop: 4. 8. 2021)

Slovenski biografski leksikon, <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi675566/> (dostop: 6. 8. 2021)

Smith-Rosenberg, Caroll. »The Female World of Love and Ritual: Relations between Women in Nineteenth-Century America.« *Signs*, 1/1 (1975), 1–29.

Stearns, Peter N. & Carol Z. »Emotionology: Clarifying the History of Emotions and Emotional Standards«. *The American Historical View*, 90/4 (1985), 813–836.

Stearns, Peter N. »Social History Update: Sociology of Emotions«. *Journal of Social History*, 22/3 (1989), 592–599.

Šelih, Alenka [et al.] *Pozabljena polovica: portreti žensk 19. in 20. stoletja na Slovenskem*. Ljubljana: Tuma, SAZU, 2007.

Verginella, Marta. »Zgodovinopisna raba avtobiografskih virov in značilnosti ženskega avtobiografskega pisanja.« V: *Avtobiografski diskurz: Teorija in praksa avtobiografije v literarni vedi, humanistiki in družboslovju*, ur: Alenka Koron in Andrej Leben, 95–109. Ljubljana: Založba ZRC, 2011.

Verginella, Marta. »Marica Nadlišek Bartol, prva urednica Slovenke.« V: *Slovenka: prvi ženski časopis*, ur: Marta Verginella, 18–26. Ljubljana: Znanstvena založba FF, 2018.

Yalom, Marilyn, Theresa D. Brown. *The Social Sex. A History of Female Friendship*. NY: HarperCollins Publishers, 2015.

Žerjal Pavlin, Vita. »Slovenkine pesnice.« V: *Slovenka: prvi ženski časopis*, ur: Marta Verginella, 54–64. Ljubljana: Znanstvena založba FF, 2018.

Župančič, Alenka. »Gospodična Cizara – skrivni rokopisni list ljubljanskih licejk.« *Šolska kronika*, 51/1 (2018), 93–108.